ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા
પ્રથમ કુંજ: પંચમ પુષ્પ

પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરૂં

અથવા

બ્રિટીશ સલ્તનત સામે
ખુલ્લા બળવાની તૈયારી.

(પંજાબકેસરી લાલાજીના વિવેચન સહિત)

શ્રી શચીન્દ્રનાથ સાન્યાલ

ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા
પ્રથમ કુંજ: :પંચમ પુષ્પ

પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરૂં

અથવા

બ્રિટીશ સલ્તનત સામે
ખુલ્લા બળવાની તૈયારી.

(પંજાબકેસરી લાલાજીના વિવેચન સમેત)

પ્રગટકર્તા—
ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર
૧૮૦—કેળાંપીઠ
સુરત.

આવૃત્તિ ૧ લી
પ્રત ૧૦૦૦
નટવરલાલ મૂ. વીમાવાળાએ
ગાં મુદ્રણાલયમાં છાપી
ડી સાહિત્ય મંદિરમાંથી
વ પ્રગટ કરી. કેળાંપીઠ, સુરત.
સંવત ૧૯૮૧
સને ૧૯૨૪

મૂલ્ય
૦-૬-૦

પંજાબમાં રાજદ્રોહ

પંજાબના શીખો, મુસ્લીમો, તેમજ હિન્દુઓમાંની લડાયક કોમો (રજપૂતો તથા જાટો) ભારે વીર્યવાન પ્રજા છે. તેમણે મહારાજ્યનાં યુધ્ધોમાં પોતાનાં લોહી વહાવ્યાં છે. મહારાજ્યના હિત કારણે તેઓ મુલક મુલકમાં, દૂર દૂર ભટકયા છે. અને છતાં, એટલું સ્પષ્ટ જણાશે, કે કેળવણી તેમજ આર્થિક સંપત્તિની નજરે તેમને ભારે દુઃખ—વધારેમાં વધારે મુશ્કેલીઓ ખમવી પડી છે. એમનામાંજ સૌથી મોટામાં મોટો અભણ વર્ગ છે. પંજાબના સૌ વર્ગોમાં એજ વર્ગોની પ્રગતિ થયેલ નથી—એમનોજ કંઇ વિકાસ થયો નથી. તેઓ કરજમાં ખૂબ ડૂબેલા છે. સરકારે એ વાત અવારનવાર કબૂલ કરેલી છે, એટલુંજ નહિ પણ સરકારી ઓહ્દાઓની નીમણુંકોમાં તેમને પસંદગી આપીને તેમજ માનચાંદની લ્હાણી અને ધારાસભાઓમાંની બેઠકોમાં તેઓમાંના કેટલાક આગેવાનોને નીમીને એ કોમોને સંતોષવા પ્રયત્ન પણ આદરેલો હોય એમ જણાય છે. પરંતુ આ હાસ્યાસ્પદ ઢીંગડા જેવા પ્રયત્નોથી સરકારનો હેતુ પાર પડયો નથી. એ ઢીંગડઢુંગડ પ્રસાદથી આ અસંતુષ્ટ થયેલા વર્ગોમાં જરાયે સંતોષ પ્રગટયો નથી. તેમને તો ભણવાની અને પોતાની આર્થિક સ્થિતિ

સુધારવાની તક જોઇએ છીએ. જ્યાં સુધી કેળવણીનો સર્વ સામાન્ય પ્રસાર ન થાય, તેમજ ખેતી શિવાયના બીજા ઉદ્યોગોની ખીલવણી અને જમીનની વધારે એક સરખી વહેંચણીના પ્રશ્નો ન ઉકેલાય, ત્યાં સુધી એ ન બને. સરકારે એ વાત કદિ હાથ ધરવાની કાળજી ન રાખી, એટલે શીખો અને મુસ્લીમોએ સ્વાભાવિક રીતે પરદેશગમન તરફ પોતાનું ધ્યાન દોડાવ્યું.

મહારાજ્યના બીજા વિભાગો સંસ્થાનો આદિમાં વ્યાપારાદિ ખેડવાનું જે ક્ષેત્ર પડેલું તેમણે નિરખ્યું તેના વડે તેમની દાઢ સળકી. તેમણે પોતાની દશાને એ પરદેશવાસીઓની સ્થિતિ સાથે સરખાવી જોઈ, અને પોતાને સૂઝે તેવા ખ્યાલ બાંધ્યા. મહારાજ્યને વધારવાના અને ખીલવવાના કાર્યમાં પોતે મદદ કરેલી, એટલે તેમને લાગેજ કે અમને એમાંથી કંઇ લાભ પ્રાપ્ત થવોજ જોઇએ. મહારાજ્યના અન્ય ભાગોમાં પોતાને ઠીક આવકાર મળે એવી તેમને આશા હોયજ. તેને બદલે તો આંગણામાંથીજ દરવાજા ભડાભડ દેવાઇ ગયા. જેમને અંદર જવાનું મળ્યું તેમનેયે ભારે સ્વમાન હાનિ વેઠવી પડી. તેમને હાંકી કાઢવા તેમજ તેમનું જીવન કેવળ દુઃખમય કરી મૂકવાને માટે શક્ય હોય તેટલા પગલાં લેવામાં આવ્યાં. તેમનાં સ્ત્રી પુત્ર પરિવારને દાખલ થવાની મના થઇ, અને જાતજાતના તરેહવાર બહાનાંઓથી તેમનો પ્રવેશ અટકાવ્યો વા તો કાઢી મૂક્યાં. મહાયુદ્ધ દરમિયાન ઘદર પક્ષવાળા શીખો દેશ પાછા ફર્યાં ત્યાં સુધી તો પંજાબમાં બળવાખોર ચળવળનો અંશ નહિ

જેવોજ હતો. રાઉલાટ કમિટી સમજાવી નથી શકી કે શા કારણસર કેલિફોર્નિયા અને વાનકુવરના શીખો કેલિફોર્નિયાની બળવા મંડળીના આગેવાન સંસ્થાપકો મનાતા હરદયાળ અને બરકતઉલ્લા સાથે ભળી ગયા? તેમની અને એ બળવાખોરોની વચ્ચે સામ્ય તો કશુંયે ન હતું! × × × વાંચક તુરત સમજી શકશે કે મૂળ કારણો શુદ્ધ આર્થિક છે. શીખોને કાનડા જવાનું કારણ શું? એ સાહસ માટે તેઓએ શા માટે ભારે ભોગ આપ્યા? તેઓ હિન્દ પાછા ફરવા કેમ રાજી ન હોતા? કારણ—

કારણ—એજ, કે તેઓને દેશમાં ખાવાના ફાંફાં હતા. પરદેશમાં રળવાને માટે સરસ ક્ષેત્ર હતું. દેશમાં તો પોતાની શક્તિઓ ખરચવા જેટલો જમીનમાં કસ ન હોતો. અને આવકના સાધનની મારામારી હતી. ઘણુંખરું તો એવું બનતું કે જમીનની પેદાશ, શાહુકારનું કે સરકારનું ભરણું ભરવા જેટલીયે ન થતી. માત્ર સંસારી જંજાળ અને સ્વદેશ વત્સલતા શિવાય હિન્દમાં તેમને સ્થાયી રહેવાને ઉત્સુક કરે એવી એકેય પ્રલોભના ન હતી. અને બહુ બહુ આફત વેઠવી પડે એટલે બાપડા શું કરે? વખાના માર્યા દેવા ચૂકવવા સારુ અને પોતાની જમીનો છોડાવવાનું તથા કંઇ નવી ખરીદવાનું અને સુખે સંસાર નિભાવવાનું બને, તેટલા સારૂ તેઓ માતૃભૂમિ તજીને નીકળ્યા. દુનિયામાં બહાર પડીને જુએ છે તો ચોગરદમ તેમની અને સુખનાં સાધનોની વચ્ચે મોટા મોટા પહાડો અને અંતરાયો ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. મહારાજ્યને લડવામાં તેમણે મદદ કરેલી; મહારા-

જ્યમાં પોતાનાં પ્રજાજનોને પોષવાને પૂરતી, પૂરતીથીયે વધુ જમીન અને સાધન સંપત્તિ છે; પડતર જમીનને ખેડે અને મહારાજ્યનાં સાધનો ખીલવે તેટલા ખાતર મહારાજ્ય બીજાઓને તેડે છે અને બીજી પ્રજાઓના માણસોને સામી લાલચ આપી બોલાવે છે—અને એમને—માત્ર એમનેજ કોઈ ન પ્રવેશ કરવા દે—ન કોઈ આવકાર આપે!

અને બીજું—પંજાબ સરકારે રાજદ્વારી આંદોલનો અને તેના આગેવાનો સામે જે વર્તન ચાલૂ રાખ્યું હતું તે ધ્યાનમાં લ્યો.–૧૯૧૮ના ત્રીજા રેગ્યુલેશનને ફરી જીવંત કરવાની પહેલ કરનાર એજ સરકાર—એક દુષ્ટ કાયદાની સામેની કાયદેસરની ચળવળને પણ દાબી દેવા સારુ સરકારે એમ કર્યું હતું. કોઇ ડાહ્યો અને ચપળ સુબેદાર તો એ કાયદો જતોજ કરે—પાછળથી શાંતિ જાળવવા તેમ કરવુંજ પડેલું. અવારનવાર દેશનિકાલીના પ્રસંગો અશાંતિના મૂળ ઉંડા ઉતાર્યે જતાં. બધાં કારણો ટુંકમાં ગણાવીએ તોઃ—

(૧) હિંદના બીજા સૌ હાકેમો કરતાં પંજાબનો સુબેદાર વાણી અને લેખનની સ્વતંત્રતા સામે હમ્મેશા વધારે દમનનીતિ ચલાવતો આવે છે.

(૨) એક કાળે આર્યસમાજીઓને દુઃખ દેવામાં અને પરમાનંદજી પાસેથી મળી આવેલા કાગળો પરથી કાગનો વાઘ કરવામાં પંજાબ સરકારે ઘેલું શુરાતન (!) બતાવેલું.

(૩) રાજદ્રોહની બાબતોમાં પંજાબની અદાલતો એવી એવી કડક ક્રૂર સજા કરતી કે હિન્દના ગુન્હા ખાતાના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ રીતે ઝળકી રહે.

(૪) જાહેર જીવનને સીધે તથા આડે દરેક માર્ગે દાબી નાંખવાની સરકારી વૃત્તિએ છૂપી ચળવળો કરવાનું સુઝાડ્યું.

(૫) દિલ્હી કાવતરાં કેસમાં થયેલી સજાઓ બંગાળામાં તેવાજ મુકદમામાં અપાયલા ચુકાદાઓ કરતાં બહુજ સખત અને કડક હતી. ચારને ફાંસીએ લટકાવ્યા, તેમાંના બે ને તો ગુન્હામાં શામેલગીરી ન હોવા છતાં માત્ર મંડળીમાં સભ્ય હોવા કારણેજ ગરદન માર્યા અને બીજા બેને સાતસાત વરસની સખત સજા કરી.

(૬) બજબજનું હુલ્લડ અને તેને લીધે જે ગંભીર જીવ હાનિ થઇ તે, નાજુક થઈ પડેલા મામલાને જોગવવાની કેવળ અશક્તિ અને મૂર્ખાઇ ભરેલી બેહુદી વ્યવસ્થા સૂચવે છે.

(૭) લાહોર કાવતરાં કેસમાં ૨૮ને શૂળીએ ચઢાવ્યા અને ૯૦ને લાંબી લાંબી દેશનિકાલીની અને બીજી સજાઓ કરી. લોર્ડ હાર્ડીંજ ન હોત તો તો પચાસથીયે વધારેને શૂળીએ ચઢવું પડત. વળી બે ટુકડીઓના કેટલાક તોફાની સિપાઇઓને લશ્કરી અદાલતના કાયદાથી અને બીજા કેટલાક વાટપાડુઓ અને રેલ ભાંગુઓને સાદી અદાલત મારફત સજાઓ કરી. બંગાળમાં થયેલી સજાઓ સાથે વાંચક આને સરખાવે ત્યારે અત્રેની કડકાઇ સમજી શકે.

હવે, સરકારને જોરજુલમથી ઉથલાવી પાડવાને કાવતરાં રચનારાઓની તથા ખૂનીઓ, ધાડપાડુઓ કે કાવતરાના અંગ તરીકે એવાજ બીજા ગુન્હા કરનારાઓની વર્તણુંકને અમે જરાયે સાચી ઠેરવવા ઇચ્છતા નથી. અમારા અભિપ્રાય મુજબ

દેશની પરિસ્થિતિ ન સમજી શકનારા ઘેલા માણસોજ આવા ગુન્હાઓ કરી શકે. વળી સરકારે મહાવિગ્રહ દરમ્યાન શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવવા માટે જે કડક પગલાં લીધાં તે માટે પણ અમે તેને ઠપકો દેવા ઇચ્છતા નથી. પરન્તુ અમારે ફરી ફરીને ભાર મૂકીને કહેવું જોઇશે કે એ બધાનાં મૂળ કારણ આર્થિક છે અને ખૂદ સરકારની તેવી નીતિને લઇનેજ ઉદ્‌ભવેલાં છે.

+ + + +

કારણો કેવળ આર્થિક છે એટલે એનો ઉપાય પણ આર્થિકજ હોઇ શકે. ભણતરને વહેવારૂ બનાવો, ઉદ્યોગોને પોષણ આપો, હિન્દના પુત્રોને માટે બધી સરકારી ઓફિસોમાં જગા કરો, લશ્કરી અને સનદી ખાતાના ખરચ ઘટાડી નાંખો તથા લોકોનેજ દેશની આર્થિક નીતિ ઘડવા દો, એટલે જરૂર બળવાની ચળવળ શાંત પડી જશે. તદ્દન મરી તો નહિ જાય—જ્યાંસુધી પરદેશી સત્તાની ઝુંસરી અને દ્રવ્યલુંટ રહેશે ત્યાં સુધી મરી તો ન જાય. અરે, સ્વરાજ મળશે તોયે એ કેવળ બંધ નહિ થઇ જાય. એ તો રહેશે. હિન્દુસ્તાન એ સમસ્ત દુનિયાનું એક અંગ માત્ર છે અને સારી દુનિયામાં હમણાં તો બળવો અને હિંસાનું વાતાવરણ ફેલાયલું છે. પણ—પણ એને દમનનીતિ અને જાપતાથી મારી નાંખવાનો પ્રયત્ન તો વ્યર્થ, મૂર્ખાઇભર્યો અને ફોગટજ નીવડશે. *

લાલા લજપતરાય.

* The Political Future of India. (Huebsch)

પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરૂં

અથવા

બ્રિટીશ સલ્તનત સામે

ખુલ્લા બળવાની તૈયારી.

જેમાં થોડી ગોઠડી કરૂં છું.

આજે, ગઇ ગુજરીની–વીતકોની કથા કહેવા બેસતાં, ગરવા ભૂતકાળનું અનંત મહિમાભર્યું ચિત્ર સાંભરે છે. કાળ જેવો અનંત છે, તેનો મહિમા પણ તેવોજ, અગાધ–અપાર છે. વરત્રાશમાં પણ કાળ સુન્દરના પૂરે છે; વિવિધતામાં પણ એકતાની એ રેખા દોરે છે. અકળ એ મહિમા, જે વડે અપ્રિયનાંયે સંભારણાં મનને આલ્હાદક બની રહે છે.

ગઇગુજરીનાં સંભારણાં બહુ મીઠાં લાગે છે—વીણાના નિદ્રાવશ તારને છેડવાથી તે મધુરો રણકારો કરી ઉઠે છે તેમ—.

ઘણી વેળા જૂનાં સભારણાં દુઃખમય હોય છે. પણ એ દુઃખના અનુભવો સંભારવામાં પણ મીઠાશ રહેલી છે–એક જાતનો આનંદ મળે છે. અંતરનાં ઉડાં ઉંડાં ગુફાદ્વાર પણ ખુલી જાય છે. જાણે એકાન્તમાં મન પોતાનીજ સાથે છૂપી છૂપી ગોઠડી કરી ન રચું હોય !

અનુભવતી વેળા, સુખ દુ:ખ જાણે જીવનભરનાં સંગાથી ન હોય, એમ લાગ્યાંજ કરે છે; પણ ખરેખર તો એકે ઝાઝા કાળ ટકતું નથી–કાળપ્રસંગે સ્મૃતિના સરોવરમાં સરી જાય છે.

સ્મૃતિપટ પર અનેક નાની વસ્તુઓ વિરાટ રૂપ ધરે છે–મોટી વાતો સૂક્ષ્મ–ઝીણી બની જાય છે. અને કંઇક તો એવી લીન થઈ જાય છે, કે બહુ તપાસે પણ નથી જડતી.

કાશી કાવતરાં કેસમાં મને સજા થઇ. ઇ. સ. ૧૯૧૫ ની ૨૬ મી જૂને હું પકડાયો. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના ફેબ્રુવારીની ૧૪મી તારીખે જીંદગીભર કાળાંપાણીની સજા પામ્યો અને માલમિલ્કત પણ સરકારે જપ્ત કરી. થોડા દિવસ કાશીની જેલમાં કાઢ્યા બાદ આગસ્ટ મહિને આંદામાન ગયો અને ૧૮ મી તારીખે ત્યાંના જેલમંદિરમાં દાખલ થયો. ફરી તે અકળકળાવિહારીની ઇચ્છાનુસાર મહારાજાધિરાજના જાહેરનામા મુજબ ઇ. સ. ૧૯૨૦ ના ફેબ્રુવારીમાં છૂટીને આવ્યો—એ, ટુંકમાં મારી કહાણી.

આટલો વખત મેં જેલ ભોગવી. તે વિષે લખતાં જેલવાસો મને શામાટે મળ્યો તે બાબત પણ જણાવવી જોઇએ. હિન્દુસ્તાનના ભાવી ઇતિહાસનાં થોડાંએક પ્રકરણો યોગ્ય રીતે પૂરેપૂરી વિગતસર રચાય, એવું વિચારી આજે કલમ ઝાલી છે. હિન્દુસ્તાનનું નશીબ એક બારે સંધિ ચૂકી પાછું ત્રણ ડગલાં આગળ નાઠું છે. હિન્દની અન્દર અને બહાર, ભાગ્યવિધાતાની છૂપી છૂપી યોજના મુજબ જે ભયંકર વિપ્લવ ભડકો સળગી ઉઠેલો—જે વમળમય સૃષ્ટિ રચાયેલી, તેમાં એજ છડીના લખનારની અકળ કળા મુજબ હું યે પડેલો. મારા જેવા બીજા કેટલાયે જુવાનો, અંતરના ઉંડાણમાં થતી વેદનાને

પરિતાપે દાઝી ઉઠી, જાણ્યે અજાણ્યે, વિધાતાએ લખેલા લેખ સાચા પાડવા ભેગા મળ્યા હતા. એ બધાની પિછાન આપવાની, એ “ લખ્યા લેખ ”ની કહાણી કહેવાની ઇચ્છા મારા અંતરમાં કયાર કયારની ઘૂમી રહી છે. આજે, તેને અમલમાં મૂકવા પ્રયાસ કર્યો છે.

ઘણી ઘટનાઓને આપણે મોટું મોટું સ્વરૂપ આપીએ છીએ. પણ પડદા આડે રહી જે મહાશક્તિ સોગઠાં નચાવે છે, ઝીણી ઝીણી વાતોમાં પણ તેનાં ખેલનનું અદ્દભુત રહસ્ય રહેલું છે. સફળતાનો મોહ ડગલે ને પગલે આપણને ખેંચી રાખે છે. વિચારોમાં એ મોહને તોડીએ છતાં અંતરના ઉંડાણમાંથી એ પોતાની છાવણી ઉઠાવતો નથી. મોટી મોટી ઘટનાઓ કરતાં ઝીણી ઝીણી વાતોનું જીવનમાં જેવું તેવું સ્થાન નથી. બધીયે ઘટનાની માળા તો વિચારજગતમાંજ ગૂથાય છે.

એ મુજબ, કોઇ માનવી વિષે લખતાં, ટીકા કરવી પડે તો તે તેને લાગૂ પડેલી ન માનવી. જુદા જુદા માણસોની પિછાન આપ્યા વગર બધી વાત સમજવાય પણ કેવી રીતે ? એટલે વ્યક્તિ ચરિત્રને આલેખ્યા વિના ચાલ્યું નથી.

એ પ્રમાણે લખવા બેસતાં મારી અને મારી ટોળીની બહુ ખોડખાંપણો પ્રકાશમાં આવ્યા વિના રહેવાની નથી. પણ તેથી જે નિર્બળતા અને ત્રુટિઓને લીધે અમે પાંગળા થઇ ગયા હઇએ તેને છૂપાવવાનો ખોટો યત્ન કરવાની શી જરૂર ? ખોટો તો ખરોજ; કારણ ગમે ત્યારે એક દિવસ સાચી વાત જણાયા વિના તો રહેવાની નથી. અને છૂપાવવા જતાં માત્ર સત્યનું ખૂન થાય એટલુંજ નહિ, પણ નિર્બળતા ઉલટી વધેજ. ઇતિહાસનાં પ્રકરણ લખતી

વેળા " સત્યંબ્રુયાત્, પ્રિયબ્રુયાત્, મા બ્રુયાત્ સત્યમપ્રિયમ્ " એ સિદ્ધાંત લાગૂ પાડેલો ખોટો છે.

(૧)

અનંત મૂળ.

કલકત્તાના રાજાબજારમાં એક નાનકડી દુમજલી કામડકુટીયા ચાલી હતી. જોતાંજ લાગે, કે એમાં ગરીબગુરબાંનો વાસો હશે. ટ્રામ ચલાવનારાઓ અને એવાજ બીજા હલકી વર્ણના ગણાતા લોકો એમાં રહેતા.

એ ચાલીને ઉપલે માળે એક ઓરડામાં શ્રી શશાંકમોહન હાજરા નામનો એક જુવાન રહેતો હતો. એ જ્યારે પકડાયો, ત્યારે બોમ્બના મસાલા સંગાથે યોગ તેમજ સાધના વિષયનાં કેટલાંક પુસ્તકો તેમજ લેખો એની કોટડીમાંથી મળી આવ્યાં. તપાસ ચાલતી વેળા કેટલાકે આ લેખો વિષે બોલતાં કહેલું કે એ કેવળ દગાબાજી હતી—લોકોને ઉંધે રસ્તે દોરવવા માટેની યુક્તિ હતી. ખરી વાત હુ જાણું છું—એ દગાબાજી નહોતી. અમે સાચેજ અમારા નિત્ય જીવનમાં યોગસાધના ઉતારવા પ્રયત્ન કરેલો. શ્રી પુરૂષોત્તમ સર્વ કર્મોના

નિયતા છે, એવું અમે માત્ર બકવાદ રૂપે નહોતા બોલતા; અંતરના ઉંડાણની સાચી શ્રદ્ધાથી એ મુજબ અમે માનતા. અમારૂં કામ ફતેહ મંદીથી પાર પાડે-તેટલા જ સારૂ માત્ર ઇશ્વરને નહોતા સંભારતા; પણ તે અકળકળાવિહારીના સ્વરૂપ વિષે ચર્ચા કરતાં મનન કરતાં કંઈ કઇ દિવસો વહી જતા—કંઈ કઇ રાતોના અખંડ ઉજાગરા થતા.

જે મહાન મોજું માતૃભૂમિ પર થઇને વહી ગયું છે—અને હજુએ જાય છે તે એ અનાથનાથની આજ્ઞાથી ઉછળ્યું છે, એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. જે ભાવનાની સફળ પ્રેરણાને બળે હિન્દમૈયાનાં સેંકડો નવજુવાન બાળકોએ મૃત્યુભેટને નોંતરી અપાર દુઃખ અને આફતના મુખમાં પણ ગરવે વદને ધસારો કરેલો-જે લાગણીના જોશને પ્રતાપે તેમણે અનંત સંતાપ અને બેઇજ્જતી પણ ભારે સંયમથી સહન કરેલાં-તે પ્રેરણા, તે લાગણીની રેલ શું કોઇ કાળા માથાના માનવીએ દેશમાં આણી હતી? કે એના કાયમીપણાનો આધાર શું કોઇ અમૂક માણસના મતમતાંતર કે જીવવા મરવા પર નિર્ભર છે?

છેક બાળક હતો, ત્યારથીજ સ્વદેશ ઉદ્ધારના વિચારો મારા અંતરમાં ઘોળાયા કરતા. મને કોઇએ એ વારસા રૂપે તો નથીજ આપ્યા. મારી રગરગમાં એટલી નાની ઉમ્મરે કોણે એ પ્રાણજ્યોતિ પ્રકટાવેલી? બચપણથીજ નાનકડા ભાઈભાંડુ સાથે એ વિષે હું ચર્ચા કરતો આવ્યો છું, તે વેળા સ્વદેશી ચળવળનો એકડેએક પણ પાટી પર નહોતો ચીતરાયો. આધેડ ઉમ્મરે ઘણાની સાથે વાત કરતાં જણાયું છે, કે મારા જેવા દેશમાં બીજા ઘણાયે છે; જાણે પોતાના રચ્યા ઘાટ પાર પાડવા ઇશ્વિરે પહેલેથીજ બધી ગોઠવણો કરી ન હોય!

(૨)
બળવાનાં બીજ

ઈ. સ. ૧૯૧૫ની સાલ હિન્દના ઇતિહાસમાં બહુ અગત્યનું સ્થાન લેશે. એ વરસે બળવાની જે જબરદસ્ત યોજના અમલ બીવડી, તેવી મોટી યોજના સત્તાવનની સાલ પછી (પંજાબના કુકા વિદ્રોહ શિવાય) બીજી થઈ છે કે કેમ એ મોટો શક છે. એ કાવતરૂં પકડાયા પછીજ હિન્દ સંરક્ષણનો કાયદો દેશ પર લદાયો. છતાંયે સ્વદેશ ખાતાના સભાસદ શ્રીયુત ક્રેડોક સાહેબ વડી ધારાસભામાં એ કાયદાની રજુઆત કરતી વેળા બોલેલા, કે "we had had anarchism for a long time in Bengal, but the situation in the Punjab was serious, in Bengal it was less so બંગાળામાંયે કાવતરાંબાજી ઘણો કાળ ચાલી, પણ પંજાબમાં તો મામલો ગંભીર થઇ પડેલો; બંગાળમાં એટલે બધે દરજ્જે નહિ." ખરેખર, હિન્દુસ્તાનની દશા તે વખતે બહુ ભારે કટોકટીની હતી. પણ બંગાળા વિષે ક્રેડોક સાહેબને બહુજ ઓછી માહિતી હતી એ ચોકખું છે. કેટલાક દિવસ

વીત્યા કેરે કેટોક સાહેબે કબૂલ કરેલું, કે પંજાબના કાવતરાંખોરો સાથેના બંગાળાના બોમ્બવાદીઓના સંબંધ વિષે મારો જે તર્ક હતો, તે હવે બદલાઈ ગયો છે.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના ઘણા કાવતરાં કેસો દ્વારા બહુ બહુ વિગતો બહાર આવી છે. ઘણા માને છે, કે એ બધી વિગતોનો ઘણોખરો ભાગ તો કલ્પિત-જૂઠ્ઠોજ હશે. ઘણાએ મને કહ્યું હતું કે, સિપાઇ-ડાઓએ જૂઠાં પાત્રો ઉભા કરીનેજ એ મુકદ્દમાના નાટકો ભજવ્યાં છે. દેશમાં ખરેખરજ એવાં કાવતરાં યોજાયા હોય એમ લાગતું નથી.

એમના આવા શબ્દો સાંભળી મારૂં હૃદય વેદનાથી બળીને ખાખ થતું. લાગતું કે મારાં સ્વદેશભાંડુઓનું આત્મશક્તિનું જ્ઞાન એટલું બધું કટાઈ ગયું છે કે સ્વજાતિનાં કોઇ માનવી આવું કંઇ કરી શકે, એ વાત તેમની તર્કશક્તિની પણ બહાર જાય છે!? અને માનસિક દર્દને લીધે હૈયું ખોલી બધી વાત કરાતી નહિ, એટલે એ વેદના ભારે દુઃખ દેતી. કોમાગાટામારૂના શીખ બે-સારૂઓને કાનડામાં ઉતરવા ન દેવાથી તેમના અંતરમાં જે આગ સળગી ઉઠેલી તેના તણખા ચોમેર વિખરાતા હતા, ત્યારે માતૃ-ભૂમિના એક પ્રાંતમાં બેસી આશાભર્યા હૃદયે, ચંચળ ચિત્તે હું તેને નિરખી રહ્યો હતો. પંજાબમાં જેઓ અમારા હતા તેમને કહી દીધેલું, કે કોમાગાટામારૂના મુસાફરો દેશમાં પગ મૂકે કે તરતજ તેમને આપણા પક્ષમાં ખેંચી લેવાના છે.

અમેરિકન ચિણગારી

કોમાગાટામારૂના મુસાફરો સ્વદેશને કિનારે પગ મૂકે ન મૂકે

ત્યાં તો એક ભારે બનાવ બન્યો. અમારૂં આશાવૃક્ષ ફૂલી ફાલીને નવપલ્લવિત થવા લાગ્યું. જેતજેતામા કાનડા અને કેલિફોરનિયાથી ટુકડીઓ રૂપે બીજાએ કેટલા શીખો આવવા લાગ્યા. આ બધા હિન્દુસ્તાન આવતાં રસ્તે ઠેકઠેકાણે ઉતરી પડી શીખ પોલિસ અને શીખ લશ્કરી ટુકડીઓમાં જઇ વિપ્લવાગ્નિ ચેતાવતા. ઘણો ખરો વખત હિન્દ બહાર રહેવા છતાં આવું મોટું છૂપું કાવતરૂં રચાયું કેમ, એ ઘણાને ન સમજાતું. તેથી ખુલ્લી રીતે, છચોક દરેક વહાણમાં અને દરેક બન્દરમાં તેઓ ક્રાન્તિની વાતો ફેલાવતા ફેલાવતા આવેલા. એને લીધેજ હિન્દી સરકાર ચેતી જવા પામી. જેમ જેમ શીખ મુસાફરોની ટુકડીઓ હિન્દુસ્તાનને કિનારે પગ મૂકવા લાગી તેમ તેમ સરકાર બહાદૂર તરફથી રિવાજ મુજબ તેમનુ સ્વાગત કરવામાં આવતું ગયું. એ મુજબ એકજ ટોળાના લગભગ ત્રણસો માણસોને સીધા મુલતાનની જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યા. એમાંના ઘણાકને સરકાર આગેવાન તરીકે ધારતી હતી. તેમ તેમાંના ઘણાની પાસે ઠીકઠીક પૈસો પણ હતો. અમેરિકામાં કેટલાંક વરસ ગાળી કમાઇને જે માલમતા એકઠી કરેલી તે લગભગ બધીજ એમણે સાથે આણી હતી.—નામદાર સરકારે બધીજ જપ્ત પણ કરી. એ રીતે એક જણ પાસેથી રૂપિયા ત્રીસ હજાર જેવડી મોટી રકમ મળી આવી હતી. વળી ઘણા તો પોતે ભેગું કરેલું દ્રવ્ય કેલિફોરનિયા **યુગાન્તર આશ્રમ**માં આપી આવ્યા હતા.

બળવાખોરોના અખાડા

હવે એ સૌમાંથી સરકાર બહાદૂરની પ્રેમનજરમાંથી જેઓ છટકી ગયા, તેઓ આવીને પંજાબમાં એકઠા થવા

લાગ્યા.—અને પોતપોતાનાં ટોળાં રચવા લાગ્યા. શીખ લોકોના ધર્મ મન્દિરોને ગુરૂદ્વારા કહે છે. અને ત્યાં આગળ એમના પુરોહિતો વાસો વસે છે. એમને ગ્રંથીજી કહેવામા આવે છે. પ્રત્યેક ગુરૂદ્વારામાં એક એક ગ્રંથી હોય છે. આ બધી ગુરૂદ્વારાઓમાં બળવાખોર શીખોના અખાડા હતા—ત્યાંજ તેઓ એક બીજાને મળતા. એક વેળા એક ગુરૂદ્વારામાં હું બેઠો હતો. એક શીખે આવીને ખબર આપી કે ફલાણાને ફલાણી ગુરૂદ્વારામા દાખલ થતાં મે જોયો હતો અને ત્યાં જઇ હું તેની સાથે મુલાકાત કરી આવ્યો. થોડીજ મિનિટો વીત્યા કેડે એ ટોળીનો આગેવાન અમારી ગુરૂદ્વારામાં આવી લાગ્યો. તેની સાથે નાણાં સબંધી વાતચીત નીકળતાંજ તેણે સોનાની ગોળ ગોળ ચકતીઓ અમારા આગળ મૂકી દીધી. અમેરિકન ગિનિઓ ગણતાં લગભગ એક હજાર રૂપિયા હતા એમ ગણતરી થઇ. દરેક ટોળીમાં એવુંજ હતું. બળવાના કાર્યમા, સ્હેજ પણ મ્હોં કટાણું કર્યા શિવાય, સંપૂર્ણ ઉલ્લાસથી પોતાની અઢળક સંપત્તિને કુરબાન કરતા અનેક શીખોને જોયા છે—બંગાળામાં તેવુ કદિ નથી નજરે ચઢ્યું. ખરેજ, આવો ઉત્સાહ, આવી ઉંડી સ્વતંત્રતાની વાસના અમેરિકાથી પાછા ફરેલા શીખોમાંજ જોવામાં આવી છે. એ શિવાયના પંજાબના બીજા રહેવાસીઓએ એમના પ્રત્યે કદિ લાગણી બતાવી નથી. ફક્ત પઠાણ અને શીખ લશ્કરી સિપાઇઓ સાથે તેમને ભારે સંબંધ બંધાયો હતો. એટલું તો ખરૂંજ, કે હિન્દુસ્તાનની બીજી પ્રજાઓ કરતાં શીખ જાતિમાં એકસંપી, અને એકદિલીની ભાવના બહુ મજબૂત અને સવિશેષ છે.

અમેરિકાથી જેઓ પાછા ફર્યા હતા તેઓમાંના ઘણાખરા તો

ત્યાં મજૂરી કરતા. જેના ત્રીસહજાર રૂપિયા જપ્ત થયાનું ઉપર લખ્યું છે તે કેલિફોરનિયામાં ખેતી કરીને આટલો માલદાર બન્યો હતો.

લશ્કરમાં પગપેસારો.

એમના ઘણાં સગાંઓ હિન્દી સરકારના લશ્કરમાં હતા. હિંદમાં આવતાંજ તેમણે આ સિપાઈઓ સાથે મળી પ્રપંચરચના શરૂ કરી. એ વેળા બંગાળા સાથે પંજાબનો જોગ બેઠો. બીજા બધા ગુણો છતાં બંગાળાના જેટલી વ્યવસ્થા શક્તિ (organising power) એમનામાં નહોતીજ. પણ બંગાળા સાથે સંબંધ જોડાયો ત્યારથી બહુજ સરસ રીતે કામ થવા માંડ્યું. ઉત્તર હિન્દની લગભગ બધીજ લશ્કરી છાવણી ઓમાં અમારી આવજા શરૂ થઇ ચૂકી. નૈઋત્ય તરફ છેક બન્નુથી માંડીને દાનાપૂર સુધીની એકે છાવણી બાકી નહોતી. દરેક ટુકડીનું કહેવું એમ થતું, કે અમે શરૂઆત કરવાના નથી; પણ બળવાનું મંડાણ થતાંજ સ્વતંત્રતાવાદીઓના સંઘમાંજ નક્કી જોડાઇ જઇશું. ફક્ત લાહોર અને ફિરોઝપૂરની ટુકડીઓએ પહેલેથીજ કામ શરૂ કરવાનું વચન આપ્યું. વિપ્લવવાદીઓએ કેટલી બધી ગંભીર રીતે બળવાની યોજના પગભર કરી હતી તેનું પહેલાં તો સરકાર બહાદુરને જરા પણ ભાન નહોતું. તેમ નહોત તો તો તેઓ આટલો પગપેસારો નજ કરી શકત. આખરે પંજાબના પોલિસ ખાતાના એક મુસલ્માન ડેપ્યુટી સુપરિટેન્ડન્ટે પોતાના એક જાસૂસને ખુદ બળવાખોરોની ટોળીમાં દાખલ કર્યો—અને એ કૃપાલસિંહેજ આખરે બધી યોજનાઓનું નિકંદન વાળ્યું–બધી વાતો ઉઘાડી પાડી દીધી.

(૪) 3
પોલીસને હાથતાળી.

કૃપાલસિંહ કેવી રીતે બળવાખોર મંડળમાં દાખલ થયો, અને કેવી રીતે બધું મુળ મેળવ્યું, તે વાત યોગ્ય વખતે, યોગ્ય સ્થળે આવશે. અહિં તો આ શીખ બળવાખોર મંડળની કેટલીક પિછાન વાંચકને કરાવી દઉં.

આ શીખમંડળની સંખ્યા કંઈ નાની સુની નહોતી. જુદી જુદી ટોળીઓ રૂપે પણ ૬થી સાત હજાર શીખો ઉત્તર અમેરિકા અને કાનડાથી દેશમાં પાછા ફર્યા હતા. પણ ઇ. સ. ૧૯૧૪ના વરસવાળા Ingress Ordinance Act (પ્રવેશ વિષયક કાયદા) મુજબ ઘણાને તો તુરત જેલજ મળી, અને બીજા અનેકને નજરબંધી હેઠળ પોતપોતાના ગામમાં રહેવા કબૂલ થવું પડયું. જેમને નજરકેદ મળી તેઓ પણ બળવાના કામમાં ઝાઝી મદદ કરી નજ શકયા. કેમકે સૂરજ આથમે ત્યારથી તે સૂર્યોદય થતાં સુધી તેમનાથી ઘર બહાર નીકળાતું નહોતું. ગમે તે વખતે પોલિસ આવી ખબર અંતર પૂછે તપાસ કરે, તો જવાબ આપવો પડે. સૂરજ ઉગ્યા પછી પણ તેમને

પોતાનું ગામ છોડી પરગામ જવાની રજા નહોતી. તેમ બીજા કોઇ પરગામના માણસ ખુલ્લેખુલ્લી રીતે એમની મુલાકાત પણ લઇ શકતા નહિ. પછી જ્યારે કામ ખૂબ સરસ, સુઘટિત રીતે શરૂ થઇ ગયું ત્યારે એમનામાંના કેટલાકનો સ્વદેશપ્રેમ પ્રબળતાથી ભભૂકી ઉઠવાથી તેઓ પોલિસની નજર ચૂકાવી, તેને હાથતાળી આપી ગુમ થઇ ગયા. પછી પોલિસ તો શું પણ તેનાં પોતાનાં છેક પાસેના સગાંને પણ તેમની કશી ખબરઅંતર મળતી બંધ થઇ.

બળવાખોરોની પુખ્તતા

જે ભાવનાથી ઉછળતે હૈયે આ બધા શીખો હિન્દુસ્તાન આવેલા, તેમાં અહિં પગ મૂકતાંજ, ફેરફાર થયા વિના ન રહ્યો. છથી સાત હજાર પાછા ફરેલા શીખોમાંથી લગભગ અડધા તો પોતપોતાના કુટુંબ પરિવાર સાથે રહેવા ચાલ્યા ગયા. માત્ર બાકીના ખૂબ મહેનતુપણે બળવાના કામમાં વળગી ગયા.

એમાંના ઘણાખરા શીખ હતા. અ-શીખ જૂજજાજ હશે. વધારેમાં વધારે ૨૫-૩૦ એવા હશે. તેઓ લગભગ બધાજ ખાસ્સી મોટી પાકટ ઉમ્મરના ગૃહસ્થો હતા. ઘણાને સ્ત્રી પુત્ર કન્યા આદિ પરિવાર પણ હતો. ચાળીસથી ઉપરની ઉમ્મરના પણ ઘણાને મેં જોયા હતા. કેટલાક તો બહુ ઘરડા પણ હતા. ભાઇ નિધાનસિંહ, ભાઇ સોહનસિંહ, ભાઇ કાળાસિંહ, ભાઇ કેરસિંહ—એમાંથી કોઇ પણ નાની ઉમ્મરનું નહોતું.

દિલ્હી કાવતરાં કેસમાં જેઓ પકડાયેલા તેમાંના પણ ઘણાખરા મોટી ઉમ્મરના હતા. અમીરચંદની ઉમ્મર પચાસથી વધારે

હતી. અવધબિહારી પાકટ વયનો હતો.

માત્ર બંગાળામાંજ ખાસ કરી દુધમલ બાળક જેવા જુવાનિયાઓ બળવાના છૂપા જંગમાં જોડાયેલા. ઘણાને તો સંસારવહેવારનું જરાયે ભાન પણ નહોતું. સોળ વરસથી વીસ બાવીસ સુધીની ઉમ્મરવાળાજ ઘણા તો હતા.

બંગાળ એટલે—

ઘણુંખરૂં એમ લાગે છે કે બંગાળામાં ત્રીસથી ઉપર ઉમ્મર ગઇ એટલે જાણે બધો ઉત્સાહ ભાંગી જાય છે—બધું કામકાજ જાણે લયટે છે, પોતીકું ગુજરાન ચલાવવા શિવાય બીજું કંઇ પણ કરવાની વૃત્તિ રહેતીજ નથી. બંગાળની આશા તો એની નિશાળો—પાઠશાળાઓમાં ભણતા, ઉગતા, ઉછરતા જુવાન વર્ગ ઉપરજ રહેશે, કે તેઓ કંઇ પણ નૂર બતાવે. અને એટલુ તો ખરૂંજ કે બંગાળના બળવાખોર જુવાનિયાઓને સંસાર વહેવારનું જ્ઞાન નહિ એ કબૂલ, પણ તેમણે ખીલતી જુવાનીમાંયે જે એકાગ્રતા, જે સાધક વૃત્તિ, જે તન્મનાટ બતાવ્યાં છે તે બંગાળ બહાર બીજે નજરે નથીજ પડ્યાં.

બંગાળીબાબુનું એક લક્ષણ છે. તે જ્યારે એક વાત પકડે છે, ત્યારે સમસ્ત પ્રાણ તેમાં રેડે છે—સાચા અંતઃકરણથી તેને વળગી રહે છે. એક દાખલો આપું. બૌદ્ધ યુગમાં બંગાળવાસીઓએ બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર જેવા ખરા અંતરથી કર્યો હતો. તેવા સાચા હૃદયથી બીજી કોઇ પણ પ્રજાએ એ ધર્મ અંગીકાર નહોતો કર્યો;

અને આખરે જ્યારે બીજી પ્રજાઓએ એકીવારે એ ધર્મને તજવો શરૂ કર્યો ત્યારે બંગાળા તેમની આંખમાં ખૂંચવા લાગ્યું—કારણ બંગાળા તો પહેલાંની પેઠેજ એ ધર્મને સજડ વળગી રહ્યું હતું. હવે ઈંગ્રેજી અમલ હેઠળ બંગાળાએ પશ્ચિમનાં આચાર વહેવાર, રહેણીકરણી, શિક્ષાદીક્ષાને પોતાનું બીજું બધું ભૂલી એવી ઊંડી રીતે જીવનમાં ઉતારી દીધા છે કે તેનો જોટો મળે તેમ નથી. ગુણ હોય કે દોષ હોય, બંગાળીઓનું આ એક લક્ષણ તો છેજ—કે જેને પકડે તેને તેઓ સજડ વળગી રહે છે. એટલે હાલ પણ સ્વદેશહિત પરત્વે જાગ્યા છે તે વાસના છૂટવાની નથી. સંસાર વહેવાર છૂટી જશે; પૈસો કમાવાનો બાજુએ રહેશે, પણ એ બધું છોડી બહાર ઝૂકાવ્યા શિવાય તેમનાથી નહિજ રહેવાય.

અમારી ધગશ

એ બધા જુવાનિયામાંના ઘણાકને તો બહુ ઉચ્ચ આદર્શની પ્રેરણાભર્યા મેં જોયા છે—ધાંધલની-તોફાનની મસ્તીભરી વૃત્તિ જરાયે ન મળે. સ્વદેશસેવાને ઊંડી એકાગ્ર ધર્મસાધનાના એક અંગ રૂપેજ તેમણે ગ્રહણ કરી હતી. કેવી રીતે સાચા મનુષ્ય બનાય, ચારિત્ર્યશાળી થવાય એ ધગશ તેમનામાં બહુ જોરથી બળતી.

શીખ લક્ષણો

પણ એવી ધગશ શીખો વિષે તો માત્ર બે ત્રણ જણ શિવાય બીજાનામાં મેં જોઈ નથી. અને જેડીયા પ્રાંતોના જે ખળ ફતોરો-

ના સમાગમમાં હું આવ્યો છું તેમની પાસે તો બંગાળાના આ આદર્શવાદ વિષે ચર્ચા ઉપાડતાં એ વાત તેમને જરા પણ ગળે ઉતરી નહિ. અરે, તેમની શ્રદ્ધા પણુ ન બેઠી—ઘણાને મેં એ વાત પ્રત્યે અશ્રદ્ધાનું સ્મિતહાસ્ય કરતાં જોયેલા.

પણુ શીખ લોકોનો ઉત્સાહ તો પ્રચંડજ. તેમની સાહસિકતા, અને ગમે એટલું દુઃખ બરદાસ્ત કરી લેવા જેટલી કઠણાઇ તો વિરલજ ગણાય તેમની સુવિશાળ મજબૂત કાયા, માંસલ અવયવો અને બરાક છાતી સૌ કોઇની નજર ખેંચતાં. દાઢીમૂછવાળો ભવ્ય ચહેરો અને દ્રઢતાથી દીપી ઉઠતી મુખમુદ્રા જોઇ હરકોઇ જાલિમ ત્રાસ પામ્યા વિના ન રહે. તેમની ચાલમાં પણુ જાણે કંઈ ખાસ રહસ્ય દેખાતું—જાણે બંન્ને પગ ઉપર સરખો ભાર મુકીને મજબૂત રીતેજ તેઓ આગળ ધપે છે. પણુ જેને મૂછનો દોરોયે ફૂટયો નહોતો એવા નાજુક બાંધાના દુધમલ બાળક જેવા શાંત બંગાળી બાબુઓ પેઠે તેમનું ચારિત્ર્ય ઉચ્ચ આદર્શો અને ભાવનાઓથી રંગાયેલું તો નહોતુંજ. આ હું એક સર્વસામાન્ય વાત કરૂં છું. અંગત વાત કહું તો કેટલાક શીખો માટે મને અપાર પૂજ્યભાવ છે. મારી આંદામાન કથા કહેતી વેળા એ વિષે વધારે જણાવવાનો પ્રસંગ આવશે.

અમેરિકાનું વાતાવરણ.

સાધારણ રીતે “સુશિક્ષિત” કહેતાં આપણા મનમાં જે કલ્પના બંધાય છે, તેવી રીતના ભણેલા ગણેલા તો આ અમેરિકાથી પાછા ફરનારાઓમાં ભાગ્યેજ કોઇક હશે.–કદાચ નહિજ હોય. હિન્દુસ્તાનના બીજા પ્રાંતના રહેવાસીઓ પેઠે માત્ર પૈસા કમાવાના ઉદ્દેશથીજ તેઓ

અમેરિકા ગયેલા. સિંગાપોર, પિનાંગ, સિયામ, મલય દ્વિપકલ્પ અને ચીન દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં તેમની આવજા શરૂ થઇ. બીજી બાજુ કાનડા અને ઉત્તર અમેરિકાના ઘણા ભાગોમાં પણ તેમણે એકજ હેતુથી પગપેસારો કર્યો હતો. સિંગાપોર, પિનાંગ અને હોંગ-કોંગમાં મોટે ભાગે તેઓ ઇંગ્રેજ સરકારના લશ્કરમાં કે મિલિટરી પોલિસ ખાતામાં કામ કરતા. પણ ચીન, સિયામ, મલય દ્વિપકલ્પમાં તો ઘણા મજૂર-હમાલનું કામ કરતા-કેટલાક કોન્ટ્રેક્ટરી વિગેરે જુદી જુદી જાતના બીજા સ્વતંત્ર ધધાઓમાં પણ મશગૂલ હતા. કાનડા અને અમેરિકામાં તો તેઓ મોટે ભાગે મજૂરીના વ્યવસાયમાંજ રોકાયલા હતા. અમેરિકાના કેટલાક કારખાનાઓમાં તો અમેરિકાના મજૂર કરતાંએ તેમને વધારે માન મળતું. તેઓ અમેરિકન મજૂર કરતાં વેઠ-મહેનત વધારે કરી શકતા અને તેથી દ્રવ્ય પણ વધારે ભેગું કરી શકતા. આથી ઘણીક વાર તેમની અને ત્યાંના મજૂરોની વચ્ચે ગંભીર તકરારો પણ થતી. એમનામાંનાજ એકે મને કહેલું, કે એકવાર શહેરમાં એક બીજા વચ્ચે એટલી કડવાશ જામી હતી કે એક ભયંકર વઢવાડ શરૂ થઇ. પરિણામે શહેરમાંના બધા શીખો એક બાજુ, અને અમેરિકન મજૂરો બીજી બાજુ, હાથમાં ડાંગ દંડૂકા લઇ એક બીજાની ખબર લેવા મંડી પડ્યા. અર્થાત્ મારા-મારી શરૂ થઇ. ખાસ જાણવા લાયક અને યાદ રાખવા લાયક તો એ છે કે આ ઝગડામાં સરકાર તરફથી શીખોને બિલકુલ પજવવામાં આવ્યા નથી! હિન્દુસ્તાનમાં આવું બને તો મામલો કેવું રૂપ ધારણ કરે, એ સૌ કોઈ કલ્પી શકે છે.

ઠીક, આ સૌ અમેરિકાવાસી શીખો સુશિક્ષિત ન ગણાય એ

કબૂલ કરીએ; તોયે તેઓ પોતાની માતૃભાષામાં લખાયલાં પુસ્તકો વાંચી શકતા. એટલુંજ નહિ પણ પોતપોતાના ગામના જાતભાઈઓની ઉન્નતિ-પ્રગતિના વિષયમાં તેઓ ભારે ઉત્સાહ ધરાવતા.

ભણેલા નહિ પણ ગણેલા

પોતાના જાતભાઈઓની કેળવણીનું કામ આગળ ધપાવવા આ શીખ મજૂરોએ રૂા. દશથી પન્દર હજાર ભેગા કરીને દૂર દૂર અમેરિકાથી અહિ મોકલ્યા હતા. અમેરિકાની સ્વતંત્રતાથી ઉભરાતી આબોહવામાં વસીને અને મનમાનતું દ્રવ્ય પેદા કરવાથી તેઓની સ્વમાનવૃત્તિ અને આત્મશ્રદ્ધા તો અજબજ વધી ગઇ હતી. નવી દુનિયામાં વસવા છતાં ઘણાએ તો પોતાનો વેશપોશાક બદલ્યો નહોતો; એટલુંજ નહિ, પણ ઘણાક તો હાથેજ રાંધીને સંપૂર્ણ સ્વદેશી પદ્ધતિનુંજ ભોજન પણ લેતા. ટૂંકમાં, આહારવિહારની શૈલી પૂરેપૂરી હિન્દી હતી. દેશથી જ્યારે તે બાજુ પહેલા ગયેલા ત્યારે તો ઇંગ્રેજી બોલતાં સુદ્ધાં ન આવડે–એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારી શકાય. પરન્તુ અમેરિકા ગયા બાદ ધીમે ધીમે ભાંગુ તૂટું ઇંગ્રેજી બોલવાનો મહાવરો થઇ ગયેલો. એમને મ્હોંડે એવું તુટું ફૂટયું ઇંગ્રેજી સાંભળવામાં મને ભારે રમજ પડતી–ઘણો આનંદ થતો. પણ એવા કામચલાઉ ભાષાજ્ઞાન વડેજ એવા દૂર દેશમાં પણ તેઓ પોતાનું તમામ કામકાજ સુવ્યવસ્થિત રીતે ચલાવતા; અને કમાતા પણ પુષ્કળ. છતાં એ દેશાવરમાં પણ સ્વદેશ સાથે તો તેમનો સંબંધ જેવોને તેવો લીલોછમ હતો. મજૂરીનું કામકાજ કરવા છતાં પોતાની માતૃભૂમિમાં શી શી ઘટનાઓ બની રહી છે તે જાણવા તેઓ હમ્મેશ વ્યાકુળ રહેતા.

બંગાળાની નવજાગૃતિની તરંગલહરી હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જેમ રેલાઇ ગઇ હતી તેમજ અમેરિકામાં દૂર દૂર વસેલી તે હૃદયવીણાઓમાં રણકારો કરવાને સમર્થ થઇજ હતી. હિન્દુસ્તાનમાં વિપ્લવભડકાના તણખાઓ જેમ આસપાસ ધીમે ધીમે વેરાતા ઉડતા હતા, તેમ અમેરિકામાં વસતા ઘણાકના અન્તરમાં પણ એ અગ્નિજ્વાળા ભડભડવા લાગી હતી.

ઘદર પાર્ટી

એવે સમયે ભાઇ કરતારસિંગ નામનો એક જુવાન આવી એમનામાં ભળ્યો. એણે ઓરિયાની રૅવેનસ કોલેજમાં પહેલા વર્ષનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને પછી ખાસ કારણને લઇને અમેરિકા જવું ઠીક ધારેલું. એની ઉમ્મર છેક દૂધમલ બાળક જેવી છતાં એની આગેવાની હેઠળ અનેક મોટી પાકટ ઉમ્મરના શીખોને પણ કામ કરતાં મેં ભાળ્યા છે. પોતાના જેવાજ વિચારો ધરાવતા બે એક બીજા ભાઇઓ સાથે મસલત કરી એક છાપું કાઢવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. એ વખતે પોતાની સેવાઓથી પ્રત્યેક સ્થળે પંકાઇ ગયેલા કર્મવીર લાલા હરદયાળ હિન્દુસ્તાનમાં રહી ત્યાંની સરકારને ઉથલાવી નાંખવાની તમામ આશા તજી દઈ અમેરિકાના સોશિયલિસ્ટો-સમાજવાદીઓ સાથે ભળવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. કરતારસિંગ અને તેના ભાઇબન્ધો આ કાળે હરદયાળજીની પાસે પોતાની છાપું કાઢવાની યોજના લઇને રજૂ થયા. સ્વદેશપ્રેમી હરદયાળ તો આવી કોઇ તકની ખોળમાંજ હતા, એટલે તેમણે તો તુરતજ એમાં પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને મદદ આપવાનું કહ્યું. આ પ્રકારે " ઘદર "

નામથી હામકામ ગવાઈ ગયેલા નામીચા પેપરની સ્થાપના થઇ; અને ધીમે ધીમે એની મારફતેજ ધદરપાર્ટી–ધદરમંડળનું સંગઠન થવું શરૂ થયું. એમનું મથક કેલિફોરનીઆ યુગાન્તર આશ્રમ હતું.

મહાયુદ્ધનું સળગવું

વીસમી સદીનો મહાન જંગ શરૂ થયો ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનના વિપ્લવવાદીઓને જરાયે ખ્યાલ ન્હોતો કે ઇંગ્રેજની સાથે જરમનીને આટલું વ્હેલું સળગી ઉઠશે. એમણે રાજ્યક્રાન્તિની યોજનાઓ પણ એવી રીતેજ રચેલી કે ૧૦–૧૫ વરસ રહીને ખરેખરી આસમાની સલ્તનતી શરૂ થાય. આથીજ એ મહાન જંગ શરૂ થયો ત્યારે તેઓ ક્રાન્તિ કાજે તૈયાર નહોતા; એટલુંજ નહિ પણ તેમનો હિન્દ બહાર વિપ્લવવાદીઓ સાથે કોઈ જાતનો સંપર્ક પણ નહતો. આજ કારણે અમેરિકાના વિપ્લવવાદીઓ ટુકડીબંધ અત્રે આવવા લાગ્યા, ત્યારે હિન્દવાસી સરકારદ્રોહીઓ તેમની સાથે એકાકાર થઇ શક્યા નહિ. થઈ શક્યા હોત તો ભારતની સ્થિતિ આજે કોઇ જુદીજ જાતની હોત, એવો સંભવ છે.

અમેરિકાના ભમતારામો પણ એ નહોતા જાણતા કે મહાયુદ્ધ આટલું જલદી ભભુકી ઉઠશે. એથી તેમની યોજનાઓ પણ જુદીજ રીતે રચાઇ હતી. તેમનું ધારવું એમ હતું, કે હિન્દુસ્તાનની બહારની કોઇ રાજસત્તાની મદદ લઇને યુદ્ધની ગોઠવણ કરી શકાશે. આથી તેઓ તે જાતની ગોઠવણ કરવામાં મંડયા હતા, એવામાં લડાઇ જાગી ઉઠી. બધા ગોઠવેલા ઘાટ તૂટીફુટીને મેદાન થઈ ગયા. આવું થયું એટલેજ ટુકડીબંધ હિન્દમાં આવી અત્રેના લશ્કરી સિપાઇ-

એને સાધી તેમની મારફતે સરકારને ઉથલાવી નાંખવી એજ એક ઉપાય બાકી રહ્યો છે એમ તેમને લાગ્યું. હજાર હજાર શીખો પરદેશમાંનો પોતાનો નેડો સંકેલી લઇ સ્વદેશ તરફ રવાના થયા.

સરકારની આંખમાં

પરન્તુ હિન્દુસ્તાનની સરકાર એમની ઘણી છાની છૂપી વાતો જાણી ગઇ હતી. કારણ તેઓ અમેરિકામાં ખુલ્લી રીતે હિન્દુસ્તાનમાં કરવા ધારેલા વિપ્લવ વિષે ભાષણો કરતા હતા. વળી ઘદર છાપું પણ જાહેર રીતે છપાઇને બહાર પડતું અને વેચાતું. સત્તાવનના બળવાની દશમી મે એક જયન્તી તરીકે જાહેર રીતે ઉજવાતી. વળી લાલા હરદયાળની ઉપર ઇંગ્રેજ સરકારની સ્નેહાળ દૃષ્ટિ ખાસ ચોંટેલીજ રહેતી. કેટલીક વાર એમની નિત્ય નોંધપોથીને પણ અજબ રીતે પગ થતા! છેવટે જ્યારે તેમને પકડવાની વાતો ચાલતી હતી ત્યારે એક અમેરિકને તેમને સાવચેત કરી મૂકયા. તુરતજ હરદયાળ અને બીજા હિન્દીઓએ અમેરિકા તજી દઇ બીજે ભાગી જવાનુંજ ઠીક છે એમ નક્કી કર્યું.

જુદા જુદા સ્થળોના જરમન એલચીઓ (કોન્સલો) હિન્દુસ્તાનની સરકારને ઉથલાવી પાડવા ઇચ્છનારાઓને જુદી જુદી રીતે સહાય કરી રહ્યા હતા. અમેરિકાથી પાછા ફરેલી રાજદ્રોહી ટુકડીઓ પણ તેમની સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ મળતાં તેનો લાભ લેવા ચૂકતી નહિ.

છોટાબ્ડા પરમાનંદજી

એ રીતે કેટલાએક યૂરોપ તરફ ગયા, અને બાકીના બધા

હિન્દુસ્તાન તરફ ઉપડયા. રસ્તે જ્યાં જ્યાં તક મળે ત્યાં ત્યાં પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કરવા તેઓ ચૂકતા નહિ. એવું એક ટોળું જાપાનને બન્દરે આવી લાગ્યું. પરમાનંદ નામનો એક ઉછળતો જુવાન અહિં તેમની સાથે આવી મળ્યો. એનું મૂળ વતન ઝાંસી. આંદામાનમાં અમે એને છોટા પરમાનંદ કહેતા કારણુ મોટા–બડા પરમાનંદની પદવી તો લાહોરની ડી. એ. વી કોલેજના પહેલાના પ્રોફેસર ભાઇ પરમાનંદજી એમ. એ. ને મળી હતી. એમને પણુ લાહોર કાવતરાં કેસમાં જીંદગીભર કાળાપાણીની સજા થઇ હતી. પંજાબમાં શીખોની ચઢતી દશા વખતે સ્વદેશ અને સ્વધર્મ કાજે જ્યારે નીડર દેશસેવકો મુસલ્માન જાલિમોની સમશેર પર હોંશથી શિર ઝુકાવતા હતા, ત્યારે પરમાનંદજીના એક વડવાએ આત્મબલિદાનનો કોઇ અનેરો મહિમા જીવનમાં ગૂંથી ગાયો હતો—તે વેળા મુસલ્માનોએ તેના તલ્વારથી ટુકડા ટુકડા કર્યા હતા. તે કાળથી શીખોએ એ ગૌરવશીલ કુળને "ભાઇ"ની પરમ પ્રેમમય ઉપાધિ ભેટ કરી હતી. શીખોમાં આ "ભાઇ" નું સંબોધન બહુજ સન્માનનું સૂચક છે. એથીજ અમે સઘળા શીખોને તેમનાં નામ સાથે ભાઈ શબ્દ જોડીનેજ બોલાવતા.

આવેશ નહોતો !

ભાઇ ભગવાનસિંહ નામના શીખોના એક બહુ ઉત્સાહી આગેવાન હતા. એમનાં ભાષણો સાંભળીને કેટલાયે શીખો પોતાનો ધંધો ધાપો તજી વિપ્લવ કાર્યમાં મદદ કરવા સારૂ દેશ પાછા ફર્યા હતા. એમણે માત્ર ક્ષણિક આવેશમાં આવી જઇને બધું તજી દઇ વિપ્લવ

દીક્ષા લીધેલી એમ ધારવામાં ભૂલ છે. તેમનામાં ખરેખરજ સ્વ-દેશોદ્ધાર માટેની પ્રેરણા સફાળી જાગી ઉઠી હતી. આ રીતે દેશ પાછા ફરેલા ઘણાક શીખો સાથે મારે વાતચીત થઈ છે.—ખરેખર શરીરના અણુએ અણુમાં પરાધિનતાના અગ્નિની ઝાળ ન સહેવાથી તેમણે આ કાર્યમાં ભાગ લેવો શરૂ કર્યો હતો. એમનામાંના કેટલાક પિનાંગની લશ્કરી ટુકડીઓમાં કામકાજ કરતા હતા. કેટલાક હોંગકોંગમાં ચોકીબાન-પહેરેગીર-હતા, અને કેટલાક વળી બીજોજ કોઇ ધંધો ચલાવતા હતા. એ વેળા હોંગકોંગમાં એક શીખ ટુકડી પણ હતી. આ ટુકડીમાં પણ એમણે પોતાની સત્તા ઝમાવી.

પાછા આવતાં

હિન્દ પાછા ફરેલા ટોળાંઓમાં ઘણા ઇંગ્રેજ લશ્કરી ટુકડીઓમાં નોંધાયેલાઓ પણ હતા. કેટલાકે વરસ, કેટલાકે દશ તો કેટલાકે છેક અગિયાર વરસ સુધી પણ લશ્કરનું લૂણ ખાધું હતું. ત્રણ વરસથી ઓછા અનુભવવાળો તો કોઇજ નહોતો; કારણ કાયદા મુજબ ઓછામાં ઓછાં ત્રણ વરસ તો નોકરી બજાવવાને સિપાઈબંધાયજ છે. એમનામાં ઘણા મશીનગન ચલાવનારાયે હતા—તોપચી, ગોલંદાજો પણ હતા.

હિન્દુસ્તાન આવતાં રસ્તે પોલિસ ખાતાના અમલદારોએ એમને હિન્દ પાછા ફરવાનાં કારણો પૂછ્યાં. કોઇ કહે, કે પરણવા જાઉં છું; કોઇ કહે બહુ દહાડાનો વિજોગ થયો—હવે તો સગાં વહાલાંને ભેટું, વિગેરે. આગળ ઉપર અદાલતમાં મુકદ્દમો ચાલતી વેળા ન્યાયાધીશના એ જાતના સવાલોનો પણ એમણે એવોજ

જવાબ વાળેલો. માત્ર એકજ જણે જુદી જાતનો જવાબ આપી ધ્યાન ખેચ્યું હતું. ન્યાયાધીશે પૂછ્યુ કે દેશમાં પાછા કેમ ફર્યા? તે કહે મારો સ્વદેશ છે તેથી. આ પંજાબી બ્રહ્મદેવનું નામ જગત રામ હતું. એ "ઘદર" પત્રના સંપાદક તરીકે નીમાયેલો હતો. ઘદર એટલે બળવો—રાજદ્રોહ, એ જણાવવું ભૂલી ગયો છું.

અંધેર

આ પાછા ફરેલા શીખોમાં કંઇ અજબ ઉત્સાહ હતો એ ખરૂં, પણ તેમને કામ કરવાની સાચી રીતિનીતિ તો નહોતીજ આવડતી એમાં શક નથી. એમનું નહોતું કોઇ મથક, કે નહોતી કોઇ શાખા. એક જણની દેખરેખ નીચે ૨૦થી ૫૦ આદમી રહેતા. તેને એ આદમીઓનો સરદાર કહેવામાં આવતો. પણ આ સરદારો એક બીજાની સાથે કોઇવાર ભેગા મળતા કે પરસ્પર મસલત કરતા, એવું કંઇ નહોતું. મતલબ કે એકત્ર ભાવે કામ કરવાની ચાવી તેમની પાસે નહોતી, કારણ મુખ્ય મથક તરીકે કંઇ હતુજ નહિ. આ પ્રમાણે કેટલાયે લોકો તદ્દન અવ્યવસ્થિત રીતે દેશમાં ધાંધલ મચાવતા પાછા ફરતા હતા તેની ભાળ કોણ રાખે? જેઓ મુલતાનમાં જેલવાસી હતા, તેઓ માત્ર એટલું બોલતા કે હવે બળવો જલદી શરૂ થશે અને અમે છુટી જઇશું. તેને બદલે તેમને તો એક બીજીજ જેલમાં મોકલવામાં આવ્યા. સમાનધર્મી એક લક્ષ્યવાળા મિત્રો એક સાથે રહેવાથી જે આનન્દ પ્રાપ્ત થાય, તેમાંથી પણ તેમને વંચિત કરવામાં આવ્યા.

આ બધા ટોળાં હિન્દમાં આવી બંગાળાના બળવાખોરોની

શોધમાં પડયાં. પણ પહેલેથીજ કોઈની સાથે સંબંધ જોડેલો નહિ —ઓળખાણ કરેલી નહિ એટલે પાત્ર અપાત્ર જેને તેને મ્હોંડે પંજાબના બળવાની વાત કરવા લાગ્યા. એ જમાનામાં કલકત્તામાં રસ્તાના ચાલનારને મ્હોંડેથી પણ મે પંજાબના થનારા બળવા વિષે વાતો સાંભળી છે! હિન્દ સંરક્ષણ કાયદો પસાર કરતી વેળા હાર-ડીંજ સાહેબે પણ આ વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

ફોકટ પ્રયત્ન

કરતારસિંગે આ વખતે બંગાળાના એક સારા પંકાયેલા પ્રતિ-ષ્ઠિત આગેવાન સાથે મુલાકાત લીધી. તેણે તેને એવી સલાહ આપી કે તમે તમારે તમારી સગવડ અને ધારણા મુજબ કામ કર્યા કરો —બંગાળા ખરી અણીને વખતે તમને મદદ કરવા નહિ ચૂકે.

હવે એમને થોડા ઘણા હથિયારોની જરૂર જણાઇ આવી. પંજા-બના લશ્કરો પર આધાર રાખવાનો હતો એ ખરૂં, છતાં પોતાના બચાવ-ખાતર પણ બનતાં સુધી દરેક કાર્યકર્તા પાસે હથીયાર હોવાં જોઇએ— એ વિચારે થોડીક રિવોલ્વરોની જરૂર પડી. આ હેતુથી શ્રીયુત જગત રામને થોડાક રૂપિયા આપી કાબૂલ તરફ મોકલવામાં આવ્યા. જગતરામ બાપડો પેશાવરમાંજ પકડાઇ ગયો અને જેલમાં સબડવા પડયો. તે પછી એની સાથે આંદામાનમાં મારે મુલાકાત થઇ હતી.

ઝાંસીવાળા પરમાનંદને પણ આજ હેતુથી બંગાળ દેશમાં રવાના કર્યો હતો પણ તેણે કામ સિદ્ધ કર્યા શિવાયજ પાછો આવ્યો.

(૪)

જુનો જોગી

આ કાવતરાંની ગોઠવણો ચાલતી હતી તે વેળા કાશીની બહારના લોકો સાથે વાતચીત મુલાકાત કરવા માટે અમે ખાસ મકાન નક્કી કરી મૂક્યાં હતાં. પંજાબથી કોઇ મુલાકાત સારૂ આવે એટલે એવાજ એક ખાસ ઘરમાં પહેલવહેલાં ઉતારો લે. ત્યાં આગળથી ખબર મળે અને દૂરથી, તેની જાણ વિના તેને નિહાળી ઓળખી લેવામાં આવે, તે પછીજ તેની સાથે મુલાકાત થતી. એક દિવસ હું કાશીમાંજ હતો. પંજાબથી કાવતરાંબાજ મંડળનોજ એક માણસ પંજાબની તૈયારીઓ વિષેની ખબર લઇને મારી પાસે આવ્યો. કાવતરામા જોડાવા માટે એ ત્રણ હજાર શીખો સુનિશ્ચિત રીતે તૈયાર થઇ ગયા છે એ જાણી મારો અતરાત્મા આનન્દના આવેશથી જાણે નાચવા-ઉભરાવા લાગ્યો. પંજાબવાળાઓએ એની સાથે કહેવડાવેલું કે અમને રાસબિહારીજીની જરૂર છે. દિલ્હી કાવતરાં કેસના નાસી છૂટેલ આરોપી કર્મવીર રાસબિહારીનું નામ આ પ્રમાણે ઠેઠ અમેરિકા સુધી પંકાઇ ગયું હતું. આ શીખોએ એનું નામ ત્યાંજ સાંભળેલું.

અનેક કારણોસર રાસબિહારીનું કંઇ પંજાબ જવું બને તેવું નહોતું. એટલે મારે તે સ્થળની મુલાકાત લેવી એમ ઠર્યું. વાતચીતને અંતે નક્કી થયું કે પંજાબની પરિસ્થિતિ મારે જાતે ચોકસાઇથી તપાસી રિપોર્ટ કરવો, અને તે બાદ આગળ શું પગલાં લેવાં તે ઠરાવવું.

કરતારસિંગનો પ્રથમ પરિચય

પહેલેથીજ આટલું તો નક્કી હતું કે મારે જલન્ધર જઈ ત્યાંના શીખોના આગેવાનો સાથે વાતચીત કરવી. નવેમ્બર મહિનો પૂરો થવા આવ્યો હતો. ઋતુકાલના નિયમ પ્રમાણે ઠંડી પડતી જતી હતી. એ કકડતી ઠંડીમાં લુધિયાના આવતાં મારી જોડે મુસાફરી કરનાર પેલા ભાઇની પિછાનમાંનો એક શીખ સ્ટેશન પર સ્વાગત કરવા આવેલો જણાયો. પેલા ભાઇએ એની સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી આપી–ભાઇ કરતારસિંગ. કરતારસિંગ ગાડીમાં બેસી ગયો અને અમારી સંગાથે જલન્ધર તરફ તેણે પણ મુસાફરી આરંભી. રસ્તે થોડીઘણી વાતચીત થઇ. લુધિયાનામાં તે વેળા બસો ત્રણસો માણસો ભેગાં મળેલાં હતાં એમ મને ખબર મળી. એ બધાને જૂદી જૂદી તરફ જૂદે જૂદે કામે મોકલાશે. બધાય ગુરૂદ્વારામાં અધ્યયન કરવાને બ્હાને ભેગા થતા.

હજુયે બધું–બધું સાંભરે છે. આગગાડીના તે ખાનામાં અમે કેટલા બધા ભેળા મળ્યા હતા પણ બધાનાં મનમાં કંઇ કંઇ જૂદી જૂદીજ ભાવનાઓ ઘોળાઈ રહી હતી. અમે ત્રણ જણા કંઇ કંઈ વાતો કરતા ખરા, પણ હૃદયમાં કંઇ જૂદાજ ભાવોનું પ્રાબલ્ય હતું.

હું તો આખે રસ્તે એજ વિચારી રહ્યો હતો કે કોણ જાણે આ શીખ મંડળના સભ્યો કેવીક જાતના હશે, તેમનાં અભ્યાસ ભણતર આદિની કેવી કક્ષા હશે? સાંભળ્યા પ્રમાણે ઘણાક ત્રીસ અને તેથી પણ વધારે ઉમ્મરના હતા. એ બધાઓની નજરમાં હું કેવો દેખાતો હઇશ—બાવીશ વરસનો દુધમલ જુવાનિયો—? મારૂં એમનામાં કંઇ વજન પડશે કે કેમ; આવા મોટા, ઉન્મત્ત, જનમંડળને યથેષ્ટ કાબૂમાં રાખી મારી ધારણાઓ શી રીતે બર લાવી શકીશ;—એવા એવા સેંકડો સવાલોથી મારૂં હૃદય ખળભળી ઉઠ્યું હતું—અધીરૂં બન્યું હતું. સાથે અંતરની ઉંડી ઉંડી ગુફામાંથી છાની છૂપી રીતે એક આનન્દનું ઝરણું પણ વહેતું લાગતું—મનમાં થતું, કે સારાય જીવનનું સપનું હવે સફલ થવાનું છે. જુગજુગના અંધારા ઉલેચતા નવયુગનાં તેજ હવે આવશે; પણ—પણ એક વાતનો વિચાર આવતાંજ મારૂં સારૂં શરીર ધ્રુજી ઉઠતું—મને કંપારી છૂટતી.—બંગાળ કયાં? સેંકડો હજારો વરસની બંગાળને કપાળે ચોંટેલી કાળી ટીલી મને હૃદયમાં ડંખ્યા કરતી. ભારે જોરાવર ઇચ્છા એમ પણ થતી, કે જાઉં બંગાળે, અને ત્યાંજ કામ કરૂં. પણ—પણ એ તો આપણે આડા ઉતર્યા.

લુધિયાના પછીનું બીજું સ્ટેશન આવી પહોંચ્યું. કરતારસિંગે "બુલેટીન" નામનું છાપું ખરીદ્યું. છાપું વાંચતાં જણાયું કે કલકત્તામાં મુસલમાન લત્તાની એક ગલીમાં બોમ્બકાણ્ડ બની ગયો છે. વળી જાસુસ ખાતામાંના ડેપ્યુટી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ શ્રી વસન્ત ચટ્ટોપાધ્યાયના ઘરમાં બે બોમ્બ પડ્યા છે; એક હેડ કોન્સ્ટેબલનો પગ ઉડી ગયો, કેટલાક ઘાયલ થયા, ઘરની દિવાલ તૂટી ફૂટી ગઇ, ઘણો

સામાન સરંજામ ઉડીને બહાર પડ્યો, અને ઘરના ઓટલા આગળનો ફાનસ સ્તંભ તો ચૂરેચૂરા થઇ ગયો. વસન્તબાબુ જીવતા છૂટયા ખરા. હં ! આ વાંચી મને ઘણીક વાતો સમજાઇ. પંજાબનો ઇતિહાસ પૂરો થયો, બંગાળની ચર્ચા ઉપાડવાનો છું તે પ્રસંગે આ બધી યોગ્ય સ્વરૂપમાં તમને જણાવવા નહિ ચૂકું.

શીખ આગેવાનો.

આ પ્રમાણે ઠામ ઠામ બોમ્બ પડવાથી હિન્દુસ્તાનમાં ચોમેર દેશસેવકોમાં હોહા મચી રહી. કોઇ વિરાટ કાવતરાંની છૂપી તૈયારીના આ બહારના પરપોટાજ માત્ર છે એમ ઘણાંને લાગ્યું–અને તેને અંગે એવી જાતનાં ગુપ્ત મંડળો થાય, તો સારૂં એવી અધૂરી પૂરી ઇચ્છા જાગ્યા વિના ન રહી. કરતારસિંગનો તો આ ખબર વાંચી ગગનમાં પણ આનંદ ન માય. એક બીજાની સામું જૂએ, અને આંખોમાં આનન્દના ચમકારા પ્રગટાવે. એમ ને એમ જલન્ધર આવી પહોંચ્યા. સ્ટેશન પર કરતારસિંગજીના થોડાક લાગતા વળગતાઓ વાટ જોતા ઉભા હતા. તેમની સાથે એને જે વાતચીત ગોઠડી કરવાનાં હતાં, તે થઇ ગયા બાદ અમે રેલપાટા ઓળંગીને નજીકમાંજ આવેલી એક વાડીમાં ગયા. ત્યાં આ વિદ્રોહી મંડળના કેટલાક આગેવાનો હાજર હતા. તેમને જોઇ મારા જીવમાં જીવ આવ્યો, કે અહિં માત્ર હુંજ દૂધમલ બાળક ગણાઇ જવાનો નથી; મારા જેવડીજ ઉમ્મરના બીજાઓ પણ શામેલ છે ખરા. તે દિવસે હાજરમાં કરતારસિંગ, પૃથ્વીસિંગ, અમરસિંગ, રામરાખા અને બીજો કોઈ એક શીખ, એટલા હતા. કરતારસિંગજી ૧૯–૨૦ વરસના હતા,

અમરસિંગ અને પૃથ્વીસિંગ બન્ને રાજપૂત હતા, પણ તેમનો વસવાટ પંજાબમાં હતો. તેઓની ઉમ્મર ૨૪-૨૫થી વધારે નહોતી. રામરાખા બ્રાહ્મણ લાગતો હતો અને તે પણ જુવાનીનાં આંગણામાંજ હતો.

આ બધા બાપડા રાસબિહારીને મળવાની આશામાંને આશામાં ઉત્સુક હૃદયે બેઠા હતા. મારી ઓળખાણ બધાની સાથે થઇ. તે વેળા કંઇ મેં એમનાં બધાંનાં નામઠામ પૂછ્યાં નહોતા, પરન્તુ ક્રમે ક્રમે પ્રસંગોપાત મેં નામ જાણેલા. અમારામાં એવી જાતની ઝાઝી પૂછપરછ શંકાની નજરે જોવાની, અને નામઠામ પૂછવા-જાણવાની ખાસ જરૂર કોઇને લાગતી નહિ. રાસબિહારી ખાસ કારણોસર ન આવી શકવાથી પોતાના જમણા હાથ જેવા આ બાબુજીને મારી સાથે મોકલ્યા છે એમ કહી પેલા કાશી તેડવા આવેલા ભાઇએ મારી પિછાન કરાવી. કતારસિંગે કહ્યું "પણ અમારે તો રાસબિહારીને મળવુંજ છે"

મેં તેને સમજ પાડી કે અહિં આવતાં પહેલાં અહિંના સંજોગોથી વાકેફ થવાની તેમને ભારે જરૂર છે અને તે શિવાય હાલ તેઓ એવી અવસ્થામાં છે કે હજુ પણ ઘણા દહાડા તેમનાથી કાશી છોડી આ બાજુ આવવાનુ નહિજ બને.

તે બાદ મેં તેમને પંજાબના હાલ વિષે બધું પૂછયું; કેટલા માણસો જોડાયા છે, તેઓ એક બીજા સાથે કેવી રીતે મળે હળે છે, તેમના સાચેસાચા આગેવાનો કોણ છે? વિગેરે વિગેરે. પછી મેં કહ્યું, "જે તમારો ખરેખરો આગેવાન હોય, તેની સાથે મારી મુલાકાત થવાની જરૂર છે."

અમરસિંગ કહે, "વાંધાજ તે છે. અમારામાં કોઇ ખરેખરો પ્રભાવશાળી આગેવાન નથી, તેથી તો રાસબિહારીની જરૂર છે. અહિં અમે જે થોડા ઘણા છીએ તેમનું જ્ઞાન ઉંડાં જેટલું છે એટલે કોઇ જાતનું વ્યવસ્થિત કામ થઇ શકતું નથી. બંગાળાની મદદની અમને ખાસ, ખાસ જરૂર છે. બંગાળમાં તમે ઘણાક વખત થયાં કામ આરંભેલું છે એટલે આપનાં જ્ઞાન અને અનુભવ ઘડાયેલાં છે."

ઉદ્યાપનની ગંભીરતા.

કરતારસિંગે પણ આ વાત કબૂલ કરી. પણ પછી અમરસિંગને કહ્યું, "દેખો ભાઇ, ઐસે હિમ્મત ક્યું હારતે હો, દેખ લેના, કામકે વખત પર તુમ્હારે હી ભીતરમેં કિતને છીપે તૂએ રૂસ્તમ નીકલેંગે !"

મતલબમાં તે દિવસની વાતચીત પરથી મને એટલું સમજાયું કે જે મહાન સ્વાતન્ત્ર્ય-ઉદ્યાપનનું વ્રત તેમણે ગ્રહણ કર્યું હતું તેની મહત્તાનું તેમને પૂરૂં પૂરૂં ભાન હતું અને પોતાની શક્તિનું માપ કાઢતાં કંઇક આત્મશ્રદ્ધા ખૂટવાથી બહારના કોઇ ટેકાની તેમને ઘણી જરૂર લાગતી હતી. સાથે એ પણ વાત ધ્યાનમાં આવી, કે એમનામાં કોઈ પણ સાચેસાચો કામ કરનાર હોય તો તે કરતારસિંગજ. એનામાં જેટલી આત્મશ્રદ્ધા જણાતી હતી તેટલી વિના કોઈ દહાડો કોઇ માણસ મહાન કાર્ય ન ઉકેલી શકે. ઘણી વ્યક્તિઓમાં અહંકારનો ભાવ હોય છે, પણ સાચી શુદ્ધ આત્મશ્રદ્ધા વિરલ છે. અહંકાર અને આત્મશ્રદ્ધામાં આસમાન જમીનનું અંતર છે. અહંકારમાં

અન્યને ઉતારી પાડવાની વૃત્તિ રહેલી છે. જે અહંકારમાં તેવી વૃત્તિનો સ્હેજ પણ અંશ નથી તેનું નામ આત્મશ્રદ્ધા.

મુખ્ય આધાર.

એ તો ઠીક. પંજાબની અવસ્થા મેં આ લોકો પાસેથી જાણી લીધી. તેમાંની ઘણીક વાતો આગલાં પાનાંઓમાં આવી ગઇ. વાતચીતમાં મને એ જણાઇ ગયું કે આમની કાવતરાંબાજીનો મુખ્ય આધાર પંજાબનું શીખ લશ્કર છે. કરતારસિંગ અમેરિકાથી પાછા ફરેલા શીખોની પહેલવહેલીજ ટુકડીમાં અહિં આવેલો અને સપ્ટેમ્બર મહિનાથી આ કામમાં ગૂથાયેલો એમ તેણે જાતે મને કહ્યું.

બંગાળની તૈયારી.

પછી કરતારસિંગે પૂછ્યું, " બંગાળા હથિયારઓજારની બાબતમાં કેટલીક મદદ કરશે વારૂ ? ત્યાં કેટલા હજાર બંદૂકોનો સંગ્રહ છે ? " (વિગેરે)

મેં સામો સવાલ કર્યો, " તમે શું ધારો છો ? બંગાળની તૈયારી બાબત તમને શું લાગે છે ? "

તે કહે—" અમને તો લાગે છે કે બંગાળા પૂરતું તૈયાર છે. બંગાળામાં જોઇતો હથિયારસંગ્રહ થઇ ચૂકયો હોવો જોઇએ. તમારી જન્મભૂમિ તો આજ ઘણા ઘણા વરસોથી આ જાતની તૈયારી કરતી આવી છે. અરે, અમારામાંના પરમાનન્દને તો તેના કોઇ બંગાળી દોસ્તે ૫૦૦ રિવોલ્વર આપવાનું વચન પણ આપ્યું છે. તેથી તો પરમાનંદ બંગાળા જઇ પહોંચ્યો છે."

ખોટા ખ્યાલો.

મારે સાચી સ્થિતિ તુરત સમજાવવી પડી:

" જોજો, પરમાનન્દને જેણે આમ કહ્યું હશે, ને કોઇ બીજુંજ માનવી દેખાય છે? બંગાળામાં કોઈ પણ સ્થળે ૫૦૦ રિવોલ્વરનો સંગ્રહ છે નહિ. જેણે આમ કહ્યું છે તે કોઇ બડો જૂઠો ગપ્પીદાસજ છે. "

" ત્યારે તો પછી બંગાળ અમને શી મદદ કરવાનું હતું? પંજાબની સાથે સાથેજ બંગાળામાં બળવો નહિ ફાટી ઉઠે? ત્યાં તમારા હાથ પર અત્યારે કેટલાક માણસ છે? "

બીજું કોઇ હોત—.

બીજું કોઇ હોત, બીજો વખત હોત, તો આવા આટલા સવાલ હું પૂછનારને પૂછવાજ ન દેત. કદાચ પૂછત જ, તો હું જવાબ દેતે, કે—

" એ બધું જાણીને તમારે શી પંચાત? એમ માની લ્યો, કે બીજે કોઇ ઠેકાણે કોઇ જાતની તૈયારી નથી. એમ છતાં તમે આ યજ્ઞમાં જોડાશો ખરા? બધી વ્યવસ્થાનો પૂરેપૂરો ભાર તમારેજ માથે છે એવા ભાન સાથે તમે આ પંગતમાં ભળવા રાજી થશો? વિગેરે. "

આવોજ જવાબ મેં આપ્યો હોત. અરે, આ તો ઠીક છે, પણ બંગાળામાં તો એવા પણ મહાવીરો હતા, કે અમારે ત્યાં " આવી આવી " જંગી તૈયારીઓ છે એમ ખોટાં ગપોડાં લગાવી પોતાના મંડળમાં માણસો ભેગાં કરવાનો પ્રયત્ન ચલાવતા. અસ્તુ.

સાચો ચિતાર.

કરતારસિંગે આવો સવાલ પૂછયો, એટલે તેને હવે જવાબ તો દેવોજ જોઇએ. આથી મેં કહ્યું, "જૂઓ, બંગાળામાં તમારી પેઠેજ લશ્કરમાં ઘૂસવાની તક અમને મળે તેમ હોત, તો તો અમે કયારનીયે સારી સલ્તનત ઉથલાવી પાડી હોત. બંગાળામાં મુખ્યત્વે કરી જુવાનિયાઓ અને વિદ્યાર્થી અવસ્થાના સભ્યોજ આ યોજનામાં ભળેલા છે અને એ જે સભ્યો ભળેલા છે તેની સંપૂર્ણ પસન્દગી અમે એવી સુન્દર કરેલી છે, કે તેમનામાંનો એકેએક અડધી રાતે પણ મૃત્યુનો ભેટો કરવાને માટે પથારીમાંથી ઉઠીને ઉભો થાય. મરણિયાઓનેજ અમે પસન્દ કરેલા છે, એટલે અમારી પાસે સંખ્યાની નજરે બહુ ઓછાં માણસો છે. બહુ તો બેએક હજાર હશે.

માથું ઉંચકીયે ત્યારે—

આમ છતાં મારી શ્રદ્ધા છે, કે જે દિવસે ખુલ્લેખુલ્લો બળવો અમે જાહેર કરીએ, તે દિવસે બીજા હજારો માણસો અમારી સાથે આવીને ભળ્યા વિના નહિ રહે. કામનું મંડાણ પંજાબમાં થાય, તો પણ એટલી વાતમાં તો નિશ્ચિંતજ રહેજો, કે બંગાળ એ હાકલને ઝીલવામાં પાછું નહિ પડે. બંગાળ કોઇ જબરદસ્ત પ્રયત્ન કરશે. ઇંગ્રેજને બંગાળમાંજ એટલી બધી શક્તિનો વ્યય કરવાની જરૂર પડશે, કે પંજાબ તરફ તેનાથી પૂરતું ધ્યાન નહિજ આપી શકાય."

દીર્ઘ દૃષ્ટિ.

એટલું કહ્યા બાદ વળી ઉમેર્યું, "અત્યારેજ ત્રિજોરી લૂટવી, કે પોલિસ બરાખ પર હૂમલો કરવો વિગેરે સાધારણ કામ તો બંગાળ કરી શકે તેમ છે. પણ તે પછી શું? એ ભાવીનો વિચાર કરીનેજ હજુ સુધી બંગાળે કામ શરૂ કર્યું નથી."

અમારી સાથે વિચાર મસલત કર્યા શિવાય કશુ કરશો મા, એમ મેં તેને ખાસ સમજાવીને કહ્યું–તેના મગજમાં ઉંડુ ઠસાવ્યું. એણે કહ્યું :

"તમે કહો છો તે વાજબી છે. આપણે બહુજ સાવધ રહી કામ લેવાનું છે, જેથી આટઆટલી સંઘરેલી શક્તિ એળે ન જાય. થોડી ઘણી હોહાદોડધામમાં કે સંગીન કાર્ય કર્યા વિનાજ તમામ શક્તિ વેડફાઇ ન જાય એ ખાસ સભાળવાનુંજ છે.

વ્યવસ્થિત થાઓ.

મેં સલાહ આપી, કે ઘણાખરા ભાઇઓને પોતપોતાના ગામમાંજ રહેવાનું કહેજો. ફક્ત આગેવાનો અને પ્રસંગોપાત કામ ચાલૂ રાખવા સારૂ જરૂર પૂરતા માણસોનેજ સંગાથે રાખવા. બાકીનાઓના થોડાક વિભાગો પાડો દઇને દરેક વિભાગ પર એક એક મુખી નીમી દેવો. જેથી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તેની મારફત બધાને એકત્ર પણ કરીજ શકાય. એ રીતે છૂટીછવાઇ ટુકડીઓ રૂપે વિખૂટા પડી ન જશે તો બહુજ થોડા વખતમાં બધાજ પકડાઇ ગયા વિના નહિ રહે."

વળી એમ પણ જણાવ્યું કે:

" તમારામાંથી એક જણ મારી સાથે ચાલો, તેને હું રાસબિહારી પાસે લઇ જાઉં. તેમની સાથે વાતચીત કરી તેમની સલાહ અનુસાર જે કંઇ નક્કી કરવું હશે તે થઇ શકશે."

મારૂં આ સૂચન તેને ગમી ગયું અને તે એણે ખુશીથી સ્વીકાર્યું. એમ ઠર્યું, કે પૃથ્વીસિંહ સાથે મારે લાહોરમાં ફરી મુલાકાત કરવી અને પછી તેનેજ સંગાથમાં લઇને રાસબિહારી પાસે જવું એ ઠીક છે.

હથિયારની માંગણી.

કરતારસિંગે મારી પાસે થોડી ઘણી રિવોલ્વરાદિ શસ્ત્રો માટે માંગણી કરી. પોતાનું રક્ષણ કરવા સારૂ, કે કોઇ કોઇ વાર નાની ત્રિજોરી લૂંટવાને, પણ પાસે હથિયાર તો જોઇએજ ને!

જ્યારે એ લોકો અમેરિકાથી દેશમાં આવ્યા, ત્યારે જુદે જુદે સ્થળેથી થોડી થોડી બન્દુકો લેતા આવેલા. નામવર બ્રિટીશ સરકારના સમર્થ જાસૂસખાતાની નજર ચૂકવીને પણ એ બન્દુકો દેશમાં પ્રવેશ કરવા પામી હતી. ડોલના તળીયામાં એક લાકડાનું કે પતરાનું ઢાંકણ જેવું બનાવી તેની અન્દર રિવોલ્વરો લવાતી. કેટલેક દહાડે આ યુક્તિનું પોગળ ફૂટી ગયું. પછી ઘણીક વાર તો હિન્દુસ્તાનને બન્દરે આવી પહોંચતી વેળા ખલાસીઓને તેની સોંપણ કરી દઇ જ્યારે તક અને અવકાશ મળે ત્યારે તેમની પાસેથી લાવી નાંખવાની યુક્તિ પણ લડાવવામાં આવી. આ પ્રમાણે કેટલાંક હથિયાર તેમના હાથમાં આવેલાં; પણ એટલે ચાલે તેમ નહોતું—બીજાં

ની જરૂર હતી. મેં કાશીથી થોડીક રિવોલ્વર અને ગોળીઓ આણેલી હતી તે કરતારસિંગને આપી દીધી અને કહ્યું:

"હાથ ઉપર જેટલી હતી તેટલીજ આણી છે. પછી બીજી થોડી ઘણી આપી શકાશે."

સાથે સાથે એમ પણ કહ્યું, કે અમારી પાસે પણ ઝાઝો સરંજામ નથી, એટલે બહુ આશા રાખવા જશો તો છેતરાશો.

બોમ્બની બનાવટ.

પણ બોમ્બબાજીના વિષયમાં મેં તેમને જણાવ્યું, કે બંગાળીઓ એ પ્રયોગમાં એક્કા બન્યા છે, એમાં શક નથી. અને જરૂર હોય તેટલા પ્રમાણમાં બોમ્બની જોગવાઇ કરી શકાશે ખરી. પંજાબીઓ પણ તે વેળા એક જાતના બોમ્બ તો બનાવતાજ હતા. તેઓ સીસા અને પીત્તળનો એક જાતનો ખડીઓ ઘડતા—એ બોમ્બનું ખોળીયું આ ખડીયાના મોંઢા પર પેચદાર ઢાંકણું રહેતું અને તે ચઢાવી દીધું એટલે ખડીયો રીતસર સપ્પટ બન્ધ થઈ જાય. એમાં ભરવામ સુરંગ (પત્થર) ફોડવામાં વપરાય છે તેજ મીક્ષ્ચર વાપરતા. (ક્લોરેટ ઓફ પોટાશ વિગેરે) વધારામાં કાચની એક નાનકડી શીશી (દેશીજ) બનાવતા હતા; તેમાં સલ્ફ્યુરીક એસીડ ભરી તેનું મ્હોં બંધ કરી તેને પેલા ખડીયામાંની બખોલમાં ગોઠવવામાં આવતી. સ્હેજ અથડામણથી પણ એ ફાટી જાય. ઘણીક વાર આજ મસાલા સાથે ખાંડ પણ ભેળતા. શીશી ફૂટતાંજ એસીડ, પોટાશ, અને ખાંડના સંયોગથી ધડાકો થઇ બોમ્બ ફૂટે અને પેલા ખડીયાની કચ્ચર કચ્ચર ચારે બાજુએ ઉડી પડે. આ બોમ્બ કંઇ ખાસ ઘાતક ન ગણાય

ઘણી વાર તો ફાટતોજ નહિ અને ફાટે તોયે હત્યા તો કરીજ ન-હોતો શકતો.

મેં તેમને બંગાળાના બોમ્બની વિગત સમજાવી. તે તો બહુજ ભયંકર વસ્તુ છે એ વાત તેમના મગજ પર મેં સારી પેઠે ઠસાવી.

કરતારસિંહને મેં કહ્યું કે "તમને જોઇએ તો પંજાબમાં જુદે જુદે સ્થળે ક્યાં ક્યાં કેટકેટલા બોમ્બ રાખેલા છે તે હું કહી શકીશ."

કેવું અંધેર?!

કરતારસિંગે હરખભેર એ વાત જાણવા આગ્રહ કર્યો, એટલે મેં તેને પૂછયું "હવે પછી તમારી મુલાકાત કયાં આગળ થશે?

તે કહે, "હું ક્યાં પડાવ નાખીશ એનું કંઇ ખાસ નક્કી નથી."

મેં પૂછયું, "એવું કોઇ આપનું મથક નથી જ્યાં જવાથી તમામ માહિતી મળી શકે?"

"ના."

વળી તેણે કહ્યું. કે "આ બધા તો જુદે જુદે ઠેકાણે કામે ચાલ્યા જશે. અને કામ થઇ રહે ત્યારે વળી પાછા એક નક્કી કરેલે ઠેકાણે ભેગા મળશે. પણ જો કોઇ કારણથી ભેગા ન થઇ શકે તો ગુરૂદ્વારામાં તપાસ કરવા શિવાય ભાળ મેળવવાનું બીજું કોઈ સાધન નહિ એ વાત પણ ખરીજ."

આ સાંભળી મારી અજાયબીનો પાર રહ્યો નહિ. મને લાગ્યું,

કે ખુલ્લે હૃદયે બધી પૂરેપૂરી વાતો મને જણાવાતી નથી કે શુ ?

આવી જાતનો શક પડવાથી મારી ખાસ ટેવ મુજબ બીજી કંઇ પણ પૂછપરછ કરવાનું મેં માંડી વાળ્યું; એટલુંજ નહિ, પણ કોઈ જાતની સલાહ સૂચના પણ નજ આપી.

પણ એ મારી ભૂલજ હતી. આગળ ઉપર અમારો સંબંધ વધારે ગાઢો ઝામ્યો ત્યારે મને ચોકસ માલમ પડયુ, કે એણે કહેલી બીના તદ્દન સાચીજ હતી. જાણ્યુ, ત્યારે એવી પરિસ્થિતિ ટાળવાને પ્રયત્ન કર્યા વિના પણ હું રહી ન શકયો; પણ આ વેળા તો જ્યાં આ બધી વાતચીત ચાલતી હતી તે બાગમાં આવી લાગ્યો, ત્યારથીજ હુ સમજી ગયલો, કે આ બધાનું જલન્ધરમાં પણ કંઇ ઠરીઠામ મથક નથી. જેઓ હાજર હતા તે બધા જલન્ધરમાં બહારથી આવીનેજ ભેળા મળેલા. અને અહિં પણ એવો એ લોકોનો કોઇ અખાડો ન હોતો જ્યાં જઇને તેઓ નિરાંતે નચિંત જીવે બેસે.

અને—, અને આવી અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં તેઓ રાસબિહારી ને અહિં આણવા ઇચ્છતા હતા ! ગાંડાનાં કંઇ જૂદાં ગામ વસે છે ? રૂા. સાડાસાત હજારનું તો જેને પકડવા સારૂ ઇનામ જાહેર થઇ ચૂકયું હતું તેને આમ અજાણ્યે, જરા પણ ઇરાદા વિના આ લોકો સકંજામાં લાવી મૂકતજને !

એ તો ઠીક. આ બધું સાંભળ્યા બાદ મેં કરતારસિંગને અમૂક ઠેકાણે આવવા સારૂ ખબર આપી. તેણે આવવાનું કબૂલ પણ કર્યું. એમ પણ ઠર્યું કે તેજ સ્ટેશને મારે તેને લઇ જવો અને ત્યાં અમે બનાવી સંઘરી રાખેલા બોમ્બ આપવા.

પંજાબકી રોટિયાં.

ઘડિયાળમાં જોયું, તો આગગાડીનો વખત થવા આવ્યો હતો. સૌ પોતપોતાને કામે જવા માટે ઉઠયા. હું અને પેલો મારો (તેડાગર) મિત્ર બન્ને એક હોટલમાં ગયા. મારો ભાઇબંધ તો મત્સ્ય માંસ વિગેરેને અડતોયે નથી, એમ ત્યાંજ મેં જાણ્યું–આથી મારે પણ લાચારીથી ત્યાં ભાજીખાઉજ બનીને બેસી રહેવું પડયું. પણ પંજાબની ભૂંજેલી રોટી અને દાળ ભાવ્યાંયે ખરા, એ કબૂલવું જોઇએ. સુન્દર વાનગી છે.

હું પણ પહેલાં તો જબરો વનસ્પત્યાહારી હતો. પણ મેં એવી રીતે કેટલી વેળા માંસાહાર છોડયો–ગ્રહ્યો હશે તેનો તો હિસાબજ નથી રહ્યા ! એક વાત સાંભરે છે તે કહી દઉં.—

વટલાયો.

એક વેળા હરદ્વારથી લક્ષાર (જંક્ષન) સ્ટેશને આવી ત્યાં હું રાસબિહારી-(દાદા) ની વાટ જોતો હતો. સાંજની ગાડીમાં દાદા આવનાર હતા. જંક્ષન પર સુન્દર ઉપાહારગૃહ હતુંજ, એટલે આપણે હાથ મ્હોં ધોઇ ત્યાં આગળ પધાર્યા.

વૈટરે પૂછયું, " ક્યા લાઉ ? "

હુકમ આપ્યો, " રોટી ઔર તરકારી લે આઓ. "

એ તો લાવ્યો, સુન્દર દેખાવડી " રોટિયાં "–ઔર, ઔર–ક્યા ? તો કે માંસ ! ભોમ મારા ! જાણતોજ નહોતો કે પંજાબમાં માંસનેજ તરકારી કહી સંબોધે છે. હું તો મોટી આફતમાં આવી પડયો. હવે શું કરવું ? ઓરડર આપ્યો અને આવી પડી તે વસ્તુ પાછીએ કેમ

ઠેલાય ? આ લોકો મારે માટે કેવા વિચાર લાવે ? ખૂબ ઘોળાઘોળ બાદ ખાઇ જવાનુંજ ઠરાવ્યું. હવે શી ગમ્મત બની તે જૂઓ.

સાંજે દાદા આવી લાગ્યા. તેની સાથે હું તો ફરી ખાવા સારૂ ગયો. તેમણે રોટી અને માંસ લાવવા વરદી આપી. પણ વરદી આપ્યા બાદ તુરત અચકાઇ, મારા તરફ જોઇ ગગણ્યા—"પણ તું તો માંસ ખાશે નહિ.–" એમ બબડી બીજી કોઇ વસ્તુ માટે વરદી આપવા જતા હતા, એટલે મારેજ તેમને અટકાવી દેવા પડયા, "કંઇ નહિ, જે આવે છે તે આવવા દો. હું તો સ્હવારે વટલાયેલોજ છુ"–એમ કહી સ્હવારનો અનુભવ વર્ણવીને કહ્યું કે સ્હવારેજ ખાધું છે તો વળી અત્યારે ન ખાવાનો ખોટો ઢોંગ શા માટે આદરૂં ? પણ દાદા કહે, "જો ભાઇ, મનમાં કંઇ દિલગીર થવાપણું રાખીશ નહિ." હુ હસ્યો. ત્યારથી વ્રત તૂટયું અને મેં માંસ ખાવું શરૂ કર્યું. માંસ પણ ખાતો, અને બોમ્બગોળા હાથમાં લઇને આમતેમ દોડધામે મચાવતો, છતાં હું ક્રૂર તો નથીજ.

મારે મથકે.

એ તો ઠીક. ચોખાની રોટી અને દાળ ખાધા બાદ—પેટોબાને સંતુષ્ટ કરી તાજેમાજે થઇ કરતારસિંગને માટે બોમ્બ ભેગા કરવાને હું રવાના થયો અને મારી સાથેનો પેલો પંજાબી વીર લાહોર તરફ ઉપડયો. મારે ઠામઠેકાણે પહોંચ્યા બાદ હું તો અમારા મથક પર લાગલો પહોંચ્યો. ત્યાં અમારામાંનો જે મુખ્ય હતો તેને બીજી બધી વિગતો તો મેં નજ જણાવી, પરંતુ એટલું તો કહ્યું કે, મારે બોમ્બ જોઇએ છીએ; અને એક શીખ ભાઇ આ-

વીને તે લઈ જશે.

ચેતવણી.

શીખનું નામ સાંભળી સ્હેજ ચંચળ થઇને તેણે કહ્યું, જોજો ભાઇ સાન્યાલ! આ શીખ લોકોની સાથે ભળતાંહળતાં જરા સંભાળવાનું છે હોં કે! એમના ઉપર સરકારની ખૂબ ખફાદ્દષ્ટિ છે. એમની સાથે વધારે ન હળવામાંજ માલ છે.

મેં મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું.—આ તો ખરેખરી આફત! એક તો પૂરો ભરોંસોયે બેસતો નથી; અને વળી અહિ તો સંબંધ પણ તજવાની ભલામણ થાય છે!

બહારથી તો હા ભણી; પણ ઠરાવેલે વખતે હું સ્ટેશન પર જઇ હાજર થયો.

કરતાર ક્યાં ?

ટ્રેન વખતસર આવી; પણ તેમાં કરતારસિંહ ન દેખાયો. તે પછીની ટ્રેનનો ટાઇમ પણ મેં સાચવ્યો. સારૂં સ્ટેશન હું ખૂંદી વળ્યો-કેટલાયે લોકોના મોંઢાં સામું મીટ માંડી ટગર ટગર જોયું, પણ કરતાર આવ્યો હોય તોજ મળે ને!

લાચારીથી હું ઘેર પાછો ફર્યો. હવે કરતારની સાથે ફરી ક્યાં અને ક્યારે મુલાકાત થશે તેનો મને જરાયે ખ્યાલ નહોતો. એમના મંડળમાંના કોઇને તેનો ખ્યાલ હોય એવો પણ સંભવ ન લાગ્યો. બેય બેય્યને ઠેકાણે રહ્યા અને હું તો રવાના થયો,

લાહોર તરફ.

ત્યાં મારા આગલા પરિચયવાળાઓ સાથે વાતચીત કરીને તેમની

પાસેથી પંજાબ વિષે માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો.

આ પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળેથી મેં જે રંગબેરંગી માહિતી એકઠી કરી, તેમાંની ઘણી તો હું વાંચકને ચરણે રજુ પણ કરી ચૂક્યો.

પૃથ્વીસિંહ.

સાંજે લાહોરમાં એક ખુલ્લી જગ્યાએ ઉભો રહી પૃથ્વીસિંહ મારી વાટ કાગડોળે જોઇ રહ્યો હતો. તેને મેં કરતારસિંહની ગેરહાજરી વિષે વાત કરી. અલબત્ત એ પણ કરતારને વિષે કોઇ જાતની ખબર અંતર તો આપી શકે એમ હતુંજ નહિ. કાશી આવવાની બાબતમાં એણે જણાવ્યું કે હાલ ત્રણચારેક દિવસ સુધી તો મારાથી નીકળાય તેવું નથી, તે પછી બને ખરૂં.

પાંચમી ડીસેમ્બરને દિવસે પંજાબ મેલમાં બેસી એણે કાશી આવી પહોંચવું એમ ઠર્યું. મારે તેને રાસબિહારીના રહેઠાણ આગળ લઇ જવો એમ મેં કબૂલ્યું. પણ હજુ સુધી દાદાનું નિવાસગૃહ કયે સ્થળે આવેલું છે તે વાત તો મે એનાથી છૂપાવીજ.

બંગાળી વિ. ઉત્તરવાસી.

લાહોર છોડતાં પહેલાં મેં જેમની સાથે મુલાકાત કરી હતી તેમનામાંના એકને વિષે મારે અહિં થોડું ઘણું કહેવું છે. ઘણું કરી એ પંજાબી ન હતો. પહેલાં એનો વાસો જોડીયા પ્રાંતમાંના કોઇ એક પ્રદેશમાં હતો. પણ હવે તો એ અસ્સલ પંજાબીજ થઇ ગયો હતો.—એની રહેણી કરણી, આચાર વિચાર સર્વ કંઇ પંજાબી ઢબછબનાંજ થઇ ગયાં હતાં. પોતે કહે ત્યાં સુધી એ પંજાબી નથી એમ પારખવું બિલ્કુલ અશક્ય જ હતું. એમ તો ઘણા બંગાળીઓ

પણ બંગાળ બહાર વસે છે; પરંતુ તેમની 'બંગાળવાસીતા' તેમનામાંથી સ્હેલાઇથી ભૂંસાઇ જઇ શકતી નથી. ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર પેઢી સુધી–અરે તેથી પણ વધારે વિદેશમાં વસવાટ કરવા છતાં તેઓ ઠેઠ સુધી બંગાળીજ રહે છે.—ઉલટું એવે એવે સ્થળે જાણે નાનકડાં બંગાળી સસ્થાનોજ ઝામી જાય છે. પરંતુ ઉત્તર હિંદના ઘણા પ્રદેશના લોકોને મેં જોયા છે—તેઓ એકલવાયા બીજે સ્થળે ઘણો વખત વાસ કરવાથી પોતાનું પ્રાંતિકત્વ તો વીસરીજ જાય છે.- જે દેશમાં રહે છે ત્યાંના લોકો સાથે તદ્દન એકાકાર બની રહે છે.

વિલક્ષણ વ્યક્તિ.

કાશી પાછા જતા પહેલાં આવા એ ભાઈ સાથે થયેલી વાતચીતમાં એક જાતની સંકોચવૃત્તિનો અનુભવ થવાથી મને અપાર દુઃખ થયુ. જુદા જુદા વિષયો પર વાત થયા બાદ દિલ્હી કાવતરાં કેસ વિષે ચર્ચા નીકળી.

એ કહે, વસન્તકુમારને માટે દ્રવ્ય અને બેરીસ્ટરની મદદ તો કરી, પરંતુ એકન્દરે મામલામાં બંગાળે અમને બિલ્કુલ સહાય નથીજ આપી. એવા બીજા પણ તેણે બે ત્રણ આક્ષેપો બંગાળાની ઉપર કર્યા. મને તો તે વેળાની બધી વાતો-વિગતોની પૂરેપૂરી માહિતી નહોતી. પરંતુ મને જે કંઇ માલમ હતું તેને આધારે મેં પેલા ભાઇને જણાવ્યું કે મંડળ તરફથી અમે કોઇને કોઇ જાતની મદદ કરીજ નથી, વસન્તબાબુને જે મદદ મળી હતી તે પણ તેના કોઇ આપ્ત કે સ્નેહી તરફથી ખાનગી રીતે-ખાનગી ખરચે મળી હતી.

પંજાબના આ નવા શીખ બળવાખોર સંપ્રદાય વિષે મે તેને અભિપ્રાય પૂછયો. જાણે પોતે એ વિષયમાં બિલકુલજ અણુવાકેફ હો તેવી રીતે એણે જવાબ આપ્યો. એના જવાબ પરથી એટલું તે મને ખુલ્લું સમજાયું કે એ ઘણું ઘણું જાણે છે, પરંતુ મને જણાવવ માટે બિલકુલ રાજી નથી.

એની પાસેથી કઢાવી શકાય, તેટલી માહિતી તો મારે કઢાવ વીજ હતી. એનું કહેવું એમ હતું કે આ નૂતન બળવાખોર શીખ સંપ્રદાય કેવળ સ્વતંત્ર રહેવા ઇચ્છે છે–કોઇની પણ મદદની એ અભિલાષા નથી.

મનની મોળાશ.

એના બોલવાનો ધ્વનિ એવો હતો, કે છટ્ બંગાળા! તારે આમ ડાફું મારવાની શી જરૂર ? !

મેં મારી શાંતિ જાળવી. મારા મનોવિકારોનો મારા વદ પર જરાયે પડછાયો પડવા ન દીધો, અને પૂછ્યું, "વારૂ, રાસબિહાર અહિ આવે, તો કાર્ય આગળ ધપાવવાનું વધારે જોશથી બને ખ ને ?"

"એની ઇચ્છા હોય, તો આવે."

શબ્દેશબ્દે અવગણના તરતી હતી—ઉભરાતી હતી.

મને સંમજ પડવા લાગી. રાસબિહારીને આ બાજુ લાવવા–તે ડવા–નોતરવા એને કંઇ ખાસ હોંશ કે ઇચ્છા ન હતી. એનો રાસ બિહારી સાથે આગળનો જુનો પરિચય હતો ખરો, એ હું કળી જા શક્યો.

'કોઇ કોઇ શીખ આગેવાનો સાથે મારો મેળાપ કરાવી આપશો?' એવી મેં માંગણી કરી જોઇ.

"એવા કોઇ ખાસ આગેવાનો સાથે મારે સંબંધ નથી." એણે જણાવ્યું. અને એજ—બરાબર એજ—જીભવડે એણે થોડીજ મિનિટો પહેલાં લાહોરમાં ભેગા કરેલા ત્રણસો રૂપિયા એક શીખ આગેવાનને આપ્યા હોવાનું કબૂલ કર્યું હતું!

શીખ બળવા સંપ્રદાયની અનેક વિગતો એણે મારાથી છૂપાવવા પ્રયત્ન કર્યો—ભલેને, તેમ તો તેમ. મારા હૃદયને તેથી થોડોજ કંઇ આઘાત પહોંચવાનો હતો?

માણસમાણસમાં ફેર.

હુપદને દૂર ઠેલવાનો ગમે એવો પ્રયત્ન કરો છતાં એ કોઇ ઝીણામાં ઝીણા છિદ્ર મારફતે પ્રવેશ કરેજ છે—મારો પોતાનો એવો અનુભવ છે. આ નરવીરના હૃદયની સંકુચિત વૃત્તિ જોઈ મને સાચેજ ક્ષોભ થયો. પણ વાંચકને એક ચેતવણી આપું છું. આ નમૂનો જોઇ એમ માં ધારશો, કે બધાય પંજાબીઓનાં મન આટલાં મેલાં હતાં—આટલાં સાંકડાં હતાં! ના, ના. જે ખરેખરા કામના કરનારા હતા તેઓ બીજા પ્રાંતભાઇઓ કરતાં તો બંગસંતાનો તરફ ઘણાજ વધારે સ્નેહભાવ અને શ્રદ્ધાળુતાથી વર્તતા. અરે ખુદ પોતાનાં દેશજન—પંજાબી ભાઇઓ કરતાં પણ કેટલાક શીખોને તો બંગાળીઓ પર વધારે વહાલ ઉપજતું.

સર્વોત્તમ લક્ષણો.

મને તો લાગે છે કે જેઓ ખરૂં રચનાત્મક કામ નથી કરી

શકતા, તેઓજ બીજાઓની ટીકા કર્યા કરવાનું શીખે છે. આ, ઉપર બતાવેલા ભાઇશ્રીએ પણ કેટલીક વેળા અમને અમારા કામકાજમાં થોડી ઘણી મદદ કરેલી ખરી. પરંતુ સરવાળે જોતાં તો તેઓ અમારાથી દૂરના દૂર જ રહેતા હતા. એટલે અમારો એમની સાથે એવો ખાસ ગાઢ સંબંધ નહોતો. પણ પંજાબની સાચેસાચી અવસ્થાનું સાર્વત્રિક અવલોકન કરવાના ખાસ હેતુથી મેં બધાયની પાસેથી માહિતી ભેગી કરવાનો મનસૂબો કર્યો હતો. અને એટલું તો ખરૂંજ, કે આફતકાળે ગમે તેવી લાલચોને વટાવીને પણ છૂપી વાતો એ કદી નહિજ ફોડે એ બાબત અમારી ખાતરી હતીજ. અરે, એક વાર એવો પ્રસંગ બની પણ ગયો હતો, અને ત્યારે એ અગ્નિસ્નાન કસોટીમાંથી એ અણિશુદ્ધ પાર પણ ઉતરેલોજ.

કાશી પ્રયાણ.

અસ્તુ. બળવાનો એક નવો અધ્યાય શરૂ થઇ ચૂકયો છે એમ વિચારીને આગગાડીમાં બેસી હું કાશી તરફ તુરતજ ઉપડયો. મનમાં ચટપટી થઇ રહી હતી કે કયારે કાશી સ્ટેશને ઉતરૂં અને કયારે જઇને રાસદાને ચરણે સર્વ હકીકત નિવેદન કરૂં.

પંજાબની અવસ્થા.

પંજાબની અવસ્થા જોઇ એક વાતની તો મારી સચોટ ખાતરી થતી જતી હતી.—કે આ ભેગી થયેલ નવશક્તિને જો તુરતજ સુસંગત અને વ્યવસ્થિત કરવામાં ન આવે તો આ શીઘ્ર મરણિયાઓ તકની વાટ જોયા વિના કાળેઅકાળે એવું કંઇક કરી બેસશે, કે એ એકત્રિત થયેલી સર્વ શક્તિ કંઇ પણ કાર્યસિદ્ધિ કરવાને બદલે

વ્યર્થજ છિન્નભિન્ન થઇ જશે.—અરે, આટલો હું સાવધ હતો, આટલો ચેતેલો હતો, તોયે અનંત શક્તિવાળા એ સર્વેશની ઇચ્છાએ એ શક્તિ આખરે તો રેલાઇજ ગઇ—ઢોળાઇજ ગઇ.—અલબત્ત આ જગતનો વિકાસક્રમમાં તો સર્વ કઇને સુયોગ્ય સ્થાન છેજ; તેમ એ પણ સાંકળનો એક આંકડોજ; એમ ગણીએ તો એ એક જૂદું દૃષ્ટિબિન્દુ ખરૂં. અસ્તુ.

ક્યારે જાઉં બંગાળે ?

આમ વિચારો કરતાં કરતાં રસ્તેજ મેં તો ઠરાવેલું, કે જેમ બને તેમ જલદી દાદાને–રાસબિહારીને–એ બાજુ મોકલી આપવા; એટલુંજ નહિ, પણ અમારી બાજુ તરફ પણ સૈનિક વર્ગમાં કામ-કાજ શરૂ કરી દેવું. આટલા દિવસ એ તરફ ધ્યાન ન આપવાનાં કારણો તો આગળ બતાવીશ. મેં તો નિશ્ચય કર્યો, કે દાદાને પંજાબ મોકલી મારે એકદમ બંગાળા તરફ દોટ મૂકવી. ઘણા દિવસો થયાં મેં એ બાજુ પગ નહોતો મૂક્યો, અને ત્યાં જઈ કામ કરવાને હૈયું કૂદાકૂદ કરી રહ્યું હતું. એ બાજુ મને જવા દેવા માટે દાદાની પરવાનગી મેં ઘણી વાર જાચેલી; પણ એનો નન્નો તે નન્નોજ રહેલો.

પંજાબ પૂરો થયો. જોડીયા પ્રાંતોમાંથી ગાડી સડસડાટ ચાલી જાય છે. સાંજનુ ઝઝકળું પૂરૂં થવા આવ્યું છે. મારા ડબ્બામાં ઝાઝા કોઇ બેસારૂઓ હતા નહિ–અમે કુલ ત્રણ ચારેક હતા.

મહાયુદ્ધ અને લશ્કરભરતી.

એ જમાનામાં એવું એકે સ્થાન નહોતું, કે જ્યાં વીસમી સદીના મહા વિલક્ષણ કુરૂક્ષેત્ર વિષેની ચર્ચા ન ચાલતી હોય!

અમારા વચ્ચે પણ આપસઆપસમા વાતચીત કરતાં એજ વિષય શરૂ થયો. મેં એક સહ–બેસારૂ (આ શબ્દ ભાષામાં ઉમેરવા જેવો નથી વારૂ?) ને પૂછ્યું:—કેમ, તમારા ગામમાં સિપાઇભરતી કેવા પાયા પર ચાલે છે?

એણે કહ્યું, "લાલચો, કાલાવાલા, અને ખટપટના તો પાર નથી; છતાં ભરતી તો નરમગરમજ ચાલે છે, એમાં શક નથી. સિપાઇઓ મેળવવાનું કામ કઠણ થઇ પડયું છે. ખૂબ ભારે ભારે પગારોની, અરે, એક મહિનાનો પગાર તો પહેલેથીજ આપી દેવાની પણ લાલચો બતાવાય છે. ખૂદ મામલતદારો અને બીજા ઓધ્ધેદારો સિપાઇભરતીને માટે ગામેગામ અલખ જગાવતા નીકળી પડયા છે. અને જેઓ વધારે પ્રમાણમાં ભરતી કરે–કરાવે છે, તેમને બહુ સારી દલાલી પણ અપાયજ છે. પણ એટએટલી ખટપટો છતાં લશ્કરમાં ઝાઝા નથી જોડાતા. સિપાઇ થવાની યોગ્યતા વાળા જુવાનિયાઓ એક ગામથી બીજે ગામ ભાગતા ફરે છે."

"ત્યારે તો ઇચ્છા મુજબ સિપાઇઓ મળી નથી શકતા, એ વાત સાચી, કેમ?"

"અરે, એ વાતનો ખ્યાલ તો આ વિગત તમે જાણશો ત્યારેજ આવશે, કે કેટલાક ગધેડાઓ મોહમાં ફસાઇને જોડાયા બાદ જ્યારે નોકરીનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાય છે, ત્યારે છોડવાની બહુ બહુ ઇચ્છા છતાં નોકરી છોડી શકતા નથી, અને પછી નાસવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એટલે પોલિસ મારફત ગિરફતાર થાય છે."

પંજાબમાં પણ એવીજ ફજેતી થતી હોવાનું મેં સાંભળ્યું હતું.–ત્યાં પણ ભરતીનું કામ મન્દ પડી ગયું હતું.

પ્રજાની એકવૃત્તિ.

પરન્તુ આજ વેળાએ એક બીજી વસ્તુ પણ મારી ધ્યાનમાં આવ્યા વિના રહી નહિ. અને તે એ, કે ઠામઠામ જ્યાં આ વાતો ચર્ચાતી, ત્યાં અભણવર્ગમાં તો શબ્દે શબ્દે ઈંગ્રેજો પ્રત્યેનો ગુસ્સો -તિરસ્કાર તરી આવતો. એક કિસ્સો વર્ણવું.

એક દિવસ કાશીમાં પત્થરના બાંધેલા એક ચોતરા પર બેસી હું એક હિન્દુસ્થાની સાથે કોઈક અગત વિષયની વાતચીત કરી રહ્યો હતો. પાસેજ એક ખેડૂત ઘાસ કાપતો હતો. અચાનક અમારી પાસે આવીને તે હસતાં હસતા કહે, "બાબુ, ઈંગ્રેજનું રાજ હવે રહેશે ખરૂં ?"

મેં પૂછ્યું, "તને કેમ લાગે છે વારૂ ?"

"બાબુજી, હવે તો ઈંગ્રેજનું રાજ ચાલૂ રહે એમ લાગતું નથી.-એમનો સમય હવે ભરાઈ ચૂક્યો લાગે છે. જરમનો ક્યારે આવશે ?"

મે તેને તુરતજ સમજાવ્યું, કે જરમનો અહિં આવ્યાથી આપણને કોઈજ જાતનો ફાયદો નથી. પણ તે તો જીદજ લઈને બેઠો, "નહિ, નહિ બાબુજી ! ઈંગ્રેજ લોકોનું રાજ ઈન્સાફી રીતે નથી ચાલતું. એ તો હવે આટલેથી પતે એજ ઠીક છે."

પછી મારે તેને જે સમજાવવું હતું તે મેં સમજાવ્યું. તેની ચર્ચા અહિં આપવાની જરૂર નથી જોતો. પણ એટલું ખરૂં, કે આવો આ અભણ ખેડૂત પણ તેના વિચારોમાં "બાબુ" હકાર ન પૂરે તો તેની ઉપર ગુસ્સો થાય-એટલી પોતાના વિચારોમાં શ્રદ્ધા ધરાવતો.

પોલિસનો ત્રાસ

પંજાબ મેલ બરાબર ત્રણેક વાગે કાશી આવી લાગ્યો. તે વેળા મારા ઉપર જાસૂસો અને છૂપી પોલિસોનો ખૂબ પ્રેમ (!) હતો. સ્હવારના પહોરથી માંડી લગભગ નવદશ વાગ્યા સુધી એ હનુમાનજીઓ મારા ઘરના દરવાજાની સામે અથવા તો આસપાસમાંજ કોઇ સ્થળે બેસી રહે અને હું જ્યાં જ્યાં જાઉં ત્યાં ત્યાં મારી પાછળ મારા પડછાયા કરતાં પણ વધારે ઝીણવટથી ફર્યાં કરે. હું ઘર બહાર ન નીકળું, તો મારી મુલાકાતે આવનારાઓને પણ તેમના તરફથી કંઇને કંઇ ત્રાસ થતો તો ખરોજ. પોલિસોએ જાણવું જોઇએ કે ફલાણાની સાથે મારે ગાઢો સંબંધ છે, એટલે થઇ ચૂક્યું! તેની દશા બરાબર મારા જેવીજ થવાની.

એ યે એક જમાનો હતો, જ્યારે મારા જેવા સાથે ભળવું હળવું એ પણ એક સરકારી ગુન્હો હતો!

પોલિસની અફલાતૂન ચતુરાઇ

પણ—

પણ એવા એવા કરડા સરકારી પહેરા હેઠળ પણ પ્રત્યેક જાતનું કામકાજ નિયમિત અને હમ્મેશની રીત મુજબ કરતાં અમને આવડતું. એટએટલા જાપતા હેઠળજ અમે બંગાળથી બોમ્બ રિવોલ્વર કાશી આણેલાં અને કાશીથી પન્જાબને જુદે જુદે મથકે પહોંચાડેલા. –કહો, સરકારી પોલિસની કેવીક ચતુરાઇ હશે? જાસૂસની આંખમાં ધૂળ નાંખવી અને તેને હથેલીમાં ધોળે દિવસે પણ ચાંદ બતાવવો એ કામ અમને તો બચ્ચાં ખેલ જેટલું સરળજ લાગતું.

શેરને માથે સવાશેર

કેવી રીતે અમે સરકારનો આવો કડક જાપતો પણ વટાવી દેતા તેનો સ્હેજસાજ ખ્યાલ આપુ, અને પછીજ આગળ ચાલુ.

ઘરની બહાર નીકળવાનો સમય અમે બહુજ ચતુરાઇપૂર્વક અને વિચાર કર્યા બાદજ સાધતા, કે જેથી પહેરા પર બેઠેલા માણસને જરાયે ખબર પણ ન પડે. છતાં કોઇ કારણસર તેમની જાણમાંજ બહાર નીકળવું પડે અને તે પીછો પકડે, તો તે વેળા જુદીજ યુક્તિ લડાવતા. તે વેળા મંડળનું બળવાખોરીનું કામકાજજ ન કરતાં, આમ તેમ કોઇ બીજાને ત્યાંજ જઇ આવવું, કે બજારમાં આંટા મારવા, અથવા તો કંઇ બીજુંજ દુનિયાદારીનું સાદુંસીધું કામ પાર પાડવું એવી જાતનો ક્રમ રાખેલો હતો. ઘરનાં લોક મનમાં વિચારે,–કે "ઓહો, આજે કંઇ શચી ખૂબ વહેવારૂ બની ગયો ને ?" * તેમ ન બને તો કારમાઇકલ પુસ્તકાલયમાં જઇ ચોપડાં ઉથલાવી કે ચોપાનિયાંઓ–પેપરો વાંચી ઘેર પાછો ફરતો.

ખાસ કરીને ઉનાળામાં તો એ પ્રમાણે ખૂબ તરેહથી રખડપટ્ટી કર્યા બાદ ઘેર આવી માથામાં તેલફૂલેલ લગાવી, ચોળી, ગંગા મૈયાના પુણ્યજળમાં ડૂબકી મારવા પડતો, અને બાપડા હનુમાનજીને જરા નિરાંતે ફરવા દેતો. મારી પાછળ ફરતાં ભટકતાં તેના પગનો કંઇ ઓછો કૂચો થતો હતો ! !

---

* શચીબાબુની તે વેળા કેવળ વિદ્યાર્થી અવસ્થા અને કાચી ઉમ્મરજ હતી.

સંતાકુકડીની રમત

એટલી વાત તો જણાવવી જોઇએ કે આ સરકારી જાસૂસનો કોઇ જાતનો અંગત વિરોધભાવ કોઇની સાથે ન હતો; અમારી જ્યારે સામસામી "દૃષ્ટેદૃષ્ટ" મળતી અને પરસ્પર–તારામૈત્રક રચાતું ત્યારે નવજુવાન પતિપત્ની પેઠે અમે બંન્ને હસ્યા વિના નજ રહેતા. વળી કોઇ વાર ત્રીજા માળની બારી ઉઘાડી હું બહાર ડોકીઉં કરતો, કે જોઉં તો ખરો, જનાબ શું કરે છે? તે વેળા તે જો મને જુએ તો બાપડો શરમાઇ જાય અને મન્દ હાસ્ય કરી ધીમે ધીમે આમ તેમ ફરવા–રખડવા નીકળી પડે. આવી સંતાકુકડી રમતાં અમને તો ભારે મઝાજ પડતી. જ્યારે જ્યારે એની આંખમાં ધૂળ નાંખવાનો પ્રયત્ન સફળ થતો ત્યારે ત્યારે ભારે ખુશાલી ઉપજ્યા શિવાય રહેતી નહિ. કદાચ પ્રયત્ન નકામો જાય તો યે થોડી ઘણી રમૂજ પેદા થતી. પરન્તુ કોઇકવાર તેમના પહેરાને લીધેજ કોઇ ખાસ અગત્યની યોજના ભાંગી પડતી, ત્યારે તો એમના ઉપર ખરેખરો ગુસ્સો ચઢતો.

"કેવળ ગમ્મત ખાતર!"

ઘણીયે વાર હું તેને સમજાવતો, કે "ભાઇરે, તું તારી તારી નોકરી ભલે કોઇ ઉપાયે ખડી રાખ. પણ આમ રાતદહાડો ઘરની બહાર દરવાજા આગળ પડયાપાથર્યા રહેવું એ ઠીક નથી. ઘરનાં માણસો કે પાડપડોશીઓ શો વિચાર કરે? અને જો, નામદાર સમશેર બહાદૂર સરકારને તો લાગે છે કે હું કોણ જાણે કેવાંક ભયંકર કામમાં ગૂંચવાયેલો છું. પણ તેનો એ ખ્યાલ કેવળ ભૂલભરેલો છે.

તું ગરીબ માણસ, તારી નોકરી ભલે ચલાવ્યાં કર પણ નાહક મને વારંવાર ચિઢવીશ નહિ."

અપવાદ રૂપે—

આવા જાસૂસોમાંના કેટલાક તો બહુ ભલા, પરમેશ્વરનાજ માણસ હતા. તેઓ અમારી સાથે એટલી નમનતાઇથી અને માયાળુતાથી વાત કરતા, કે તેમના પર મને જરાયે ગુસ્સો ન ચઢતાં કેવળ દયા અને અનુકમ્પાની લાગણીજ થઈ આવતી. તેઓ પણ પછી તો બહુ તકલીફ ન લેતાં, સાંજે માત્ર હું કાશીમાં છું કે નહિ તેની તલાશ કરતા, અને બાકીનો વખત તો પાસેનીજ ગલીમાં કે મોટા રસ્તાપરની કોઇ દુકાને બેસી ગપ્પાં સપ્પાં હાંક્યા કરતા. અલબત્ત, મને પાસેથી નીકળતો જૂએ, તો તો તેમને પીછો પકડયા શિવાય ચાલતુંજ નહિ.

ભોગ બાપડાના !

અરે, એક તો એવો મળેલો કે જાણે મારો સાત જનમનો દુશ્મન ન હોય તેવી ચીવટતાથી જ મારો પીછો પકડતો. તેને બરાબર મેદાન આપવામાં હું પણ કઇ કચાશ રાખતો નહિ. આમથી તેમ ખોટો ખોટોજ ભટકાવ્યા કરતો; એક ગલીમાંથી બીજીમાં, બીજીમાંથી ત્રીજીમાં, ત્રીજીમાંથી વળી કોઇ બીજેજ રસ્તે નીકળી માણસોના ટોળામાં ભળી જઈ ગમે ત્યાં છેક અંતર્ધાન થઇ જતો, અને એને ડાચું વકાસીને વિચારમાં પડી જવું પડતું. અને ભોગજોગે એવી સ્થિતિમાં કોઇ દારોગાની નજર પડી—મને છૂટો, કોઇ હનુમાનજી રૂપી પૂંછડા શિવાય ભટકતો દીઠો, અથવા એને એમ માથું

ખંજવાળતો ભાગ્યો, કે બસ થઇ ચૂકયું? એને થોડોઘણો ખાટો મીઠો સવાદ ચાખવાનું મળતું!

ચોથો લાભ.

અને આવા જુદી જુદી તરેહના જાસૂસોની સાથે આમ સંતાકુકડી રમવાના અનુભવને પરિણામે અમને એક બહુ સરસ લાભ થયો હતો. અમે એકજ મિનિટમાં કોઇપણ માણસ જાસૂસ છે કે કેમ તે ઓળખી કાઢતા. હવે તો બધી વાત ખુલ્લેખુલ્લી બહાર પડી છે, પણ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે સરકારે જાણવું જોઇએ કે સાચેજ, અમે કદિપણ સરકારની પોલિસના એવા પહેરાને લીધે ગભરાયા નથી કે અમારૂં કોઇપણ કામ અટકયું કે વિફળ **નીવડયું નથી.** માત્ર અમારી પાછળ ફરવાથી પોલિસને એકપણ નવા માણસનો પત્તો કે ભાળ મળ્યાં નથી. જ્યારે અમારી ઉપર તેમનો સખત જાપતો ચાલૂ હતો ત્યારેજ બોમ્બ અને રિવોલ્વર લઇને કાશીના જુદા જુદા લત્તાઓમાં હું જઇ આવ્યો છુ, કાશીમાં **બહારથી** એવી વસ્તુઓ આણી છે અને કાશીની બહાર મોકલી પણ છે.

હથેળીમાં ચાંદ.

એક દિવસ સ્હવારના પહોરમાં હું ઘેર આવતો હતો. આવીને જોઉં છું તો દરવાજા પાસેજ દારોગાજી ઉભેલા, અને સાથે તેનો **એક અનુચર પણ હતો.**

મને જોઇ હસતાં હસતાં પાસે આવીને તેઓ ઉભા, મેં પણ **તેમની સાથે હાસ્યપ્રફુલ્લ વદનેજ વાર્તાલાપ માંડયો.**

"કેમ કયાં ગયા હતા? સ્હવારની ઠંડકમાં ફરવા નીકળ્યા હતા કે શું?"

"હા, આ જરા લટાર મારી આવ્યો."

"ઓ હો, જોઉં જોઉં, આ શું છે?" એમ કહી તેણે મારી પાસે એક ચોપડીઓનું જોસ્તાન હતું, તેમાંની ચોપડી પ્રત્યે આંગળી ચિંધી. મેં તુરતજ તે ચોપડી કાઢી એના હાથમાં મૂકી. તેમાં બીજું હતું યે શું? નેપોલિયનનાં કેટલાંક સુપ્રસિદ્ધ સદ્વાક્યો અને કેટલાક બીજા મહાપુરૂષોના ખાસ ચૂંટેલા જીવનપ્રસંગોની વિગતો શિવાય એમાં બીજું કશુંયે ન હતું. ચોપડીને ચૂંથીને જોયા બાદ તેણે મને પાછી આપી અને પછી હસતા હસતા અમે છૂટા પડયા. બાપડાને શું ખબર, કે બરાબર એજ વખતે, મારા કોટના અન્દરના નીચેના ગજવામાં ગનકોટન અને એવાજ બીજા ભયાનક પદાર્થો છલોછલ ભરેલા હતા!!!

જાસૂસ કેમ ઓળખાય?

હવે દૂરથીજ જાસૂસને હું કેવી રીતે ઓળખી જઇ શકું છું તે બતાવું.

સાધારણ પોલિસ તો તેના બૂટ પરથીજ ઓળખાઇ જાય છે. વળી ઘણી વાર તેના માથા પરની ટોપી, ચાલવાની લઢણ, હાથમાં લાકડી ઝાલવાની પદ્ધતિ વિગેરે એવી વિશિષ્ટ પ્રકૃતિનાં હોય છે, કે અમારી ટેવાયેલી આંખો સમક્ષ તે કદિ છૂપાં ન રહી શકે. કેટલીક વાર તેમની સાથેના સોબતીઓ પરથી પણ તેમનો ધંધો પકડાઇ આવતો.

પડી ટેવ તે તો-?

મોટા રસ્તા પર ચાલતી વેળા અમુક રીતે અવલોકન કરવાની ટેવ અમને એવી તો સજડ પડી ગઇ હતી. કે જેલથી પાછા ફર્યા બાદ પણ ઘણો વખત સુધી અનાયાસેજ તેવી જાતનું વર્તન મારાથી થઈ જતું.

રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં અચાનક એક સ્થળે કોઇકની સાથે વાત કરતાં ઉભા રહી જવું, અને આગળ પાછળ જોવું, કે કોઇ પછવાડે આવે છે ખરૂં કે કેમ? એવી મને ટેવજ પડેલી. અરે, એ વેળાએ પણ, રસ્તે ઉભા રહીને પાછળ પાછળ તાકીને જોવાનો મારો હેતુ કે અર્થ જે ન સમજે એવા કેટલાઓ તો મારી ઠેકડી બનાવતા અને તેમાં મને રમૂજ મળતી. તેમ નહિ, તો કેટલીક વાર કોઇની દુકાને કોઇ કામની વસ્તુ ખરીદવાને મિષે કે એવાજ કોઇ નજીવા બ્હાના હેઠળ બેસી જઇ આગલી પાછલી દુરબીન ફેંકી લીધા શિવાય મને ચાલતું નહિ. સદાસર્વદા મારા મનમાં એ લગની તો રહેતીજ, કે સ્હેજસાજ ગફલત પણ થઈ, તો માત્ર એક મૂરખને લીધે આખો બળવાખોર સંપ્રદાયજ હવામાં ઉડી જશે એ નક્કી છે.

પોલિસ—આશૂક

પરન્તુ રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં એકાદ ઠેકાણે પણ થોડી વેળા ઉભા રહેવાનો ડોળ કર્યા શિવાય તો હું કદિજ પાછો ફરતો નહિ. એકનું એકજ સ્નેહાળ મુખડું બે ચાર વાર દેખાય એટલે મને તેના ઉપર એકદમ હેત ઉભરાઇ આવતું, અને તેની ચોકસ ખાતરી કરવા માટે હું એકાદ નાનકડી નિર્જન ગલીકૂચીમાં પેસી જતો. એ રીતે

કયાં તો મારી એ માશૂકનો બુરખો ખુલ્લો પડી જતો અથવા તેને પોતાનું અભિસારિકાપણું તજી દેવું પડતું.

આવી રીતે કોઈ જાસૂસ પંજામાં સપડાય એટલે તેને હાથતાળી આપવી એજ મારૂં પ્રથમ કર્તવ્ય બની રહેતું. અને તેમ કરવા માટે મારી પાસે યુક્તિ એ હતી, કે ઉજ્જડ રસ્તાઓ પર થોડો વખત હેરાફેરા કર્યા બાદ કોઇ ખૂબ આવજા અને ધમાલવાળા રસ્તા પર નીકળી પડી જનમંડળીમાં ભળી જઇ છૂપાઇ જવું. એ શિવાય, ઘર બહાર નીકળવાનો વખત સાધવામાં બહુ વિચારશક્તિ દોડાવવી પડતી અને કેટલીક વાર મળસ્કે અંધારામાંજ બહાર નીકળી જવું પડતું. એમ કરતો, ત્યારે ઘેર પાછા ફરતી વેળા માલમ પડતું કે મારો જાસૂસ હુ ઘરમાંજ છું માની, ઘર બહાર બેઠો બેઠો બગાસાં ખાયાં કરે છે!

પોલિસની સાથે મારો આવા સંબંધ હતો.

કાશીની પ્રવૃત્તિ

ઠીક. હવે આગળ.

હુ ત્રણ વાગે કાશી આવી પહોંચ્યો અને જાસૂસી નજર ચૂકાવી ઘેર ગયો અને ત્યાંથી પાછો દાદાને મુકામે ઉપડયો તે વેળા રાસબિહારી કાશીમાંજ હતા. પોલિસને એ વાતની કે અમારી હિલચાલની જરા ગંધ પણ નહોતી. '

દાદાની સાથે મસલત કરતાં એમ ઠર્યું કે જોડીઆ પ્રાંતોના લશ્કરીઓમાં બળવાનું પ્રચારકાર્ય શરૂ કરી દેવું અને એ બાબતની ખબર તુરતજ બંગાળે પણ પહોંચાડવી.

હવે હુ ડીસેમ્બરની રાહ જોવા લાગ્યો. કારણ પૃથ્વીસિંહની સાથે મુલાકાત થઇ ગયા બાદજ બંગાળા તરફ વિદાય થવું, એ જાતનો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો હતો. એ દરમિયાન કાશીના લશ્કરી બરાખોમાં કેવી રીતે પગપેસારો મેળવવો તેની બારી હું ખોળવા લાગ્યો.

બંગાળાનાં બીજ

બેએક દિવસ રહીને નીચેની વાત મેં છાપાંઓમાં વાંચી:

કોઈ એક અમેરિકન શીખ ટાંગામાં બેસી ગામ જતો હતો. છૂપી પોલિસને શક આવ્યો. એટલે તે તેની પાછળ પડ્યા અને તેને પકડતાં તેની પાસેથી રિવોલ્વરો વિગેરે મળી આવ્યું. પણ એને પકડવાનું કામ મોંઘું તો પડીજ ગયું. તેણે ગોળી છોડવાથી એક પોલિસ સજ્જડ ઘવાયો. પછી ખબર મળી કે એ શીખ ચોકસ કોઇક તિજોરી લૂટવા સારૂજ નીકળી પડયો હતો. પણ એનામાં ઓછી કુશળતા એટલે એને જોતાંજ પોલિસને એના ઉપર શક ઉપજ્યો.

આ મામલામાં તો આમલોકે પણ પોલિસને મદદ આપી હતી. અલબત્ત, તેમનો ખ્યાલ એવો હતો, કે પોલિસ આવા (સામાન્ય) ચોર ડાકૂઓ (!) ને પકડે છે તો તેને મદદ શા સારૂ ન આપવી?

પ્યારાસિંગની પરહેજી.

બીજો એક કિસ્સો સુણાવું—તે વેળા તો અમારી આખીયે યોજના ધૂળમાં પણ મળીજ ગયેલી હતી.

પંજાબમાં પકડાપકડીની ધૂમ મચી રહી હતી. ભાઇ પ્યારાસિંહ નામના નવજુવાન પંજાબીને પકડવા માટે પોલિસની દોડાદોડી ચાલૂ હતી. અકસ્માત એક દિવસ એક પોલિસ ઘોડેસ્વાર એક જુવાનને

પકડવાને તેની પાછળ વાયુવેગે દોડતો નજરે પડયો. એમ ને એમ પેલા જુવાને ત્રણ માઇલ સુધી તો ખેંચ્યું. ઘોડાની સાથે હરિફાઇ-માં ટકાય એમ તો હતુંજ નહિ. એટલામાં અધૂરામાં પૂરૂં તે જુવાનનોજ કોઇ ગામભાઇ વચ્ચે કાંટા રૂપે આવીને ઝીંકાયો, અને પેલાનો રસ્તો તેણે ઘેર્યો. મિનિટ માત્રમાં તો પેલા ઘોડેસવારે ભાઈ પ્યારાસિંહના હાથમાં હાથકડી પહેરાવી દીધી. જ્યારે ગામલોકે જાણ્યું, કે આ પકડાવી દીધેલો માણસ કોઇ સાધારણ ડાકૂ કે ફાંસીઓ ન્હોતો, પણ તેમનોજ વ્હાલો અને સુપરિચિત ભાઇ "પ્યારે" હતો, ત્યારે તેમનાં દુઃખદરદનો પાર રહ્યો નહિ!

આ ભાઇ પ્યારાસિંહની સાથે જે કોઇને પરિચય થયેલો, જેમને એના સમાગમનો લાભ મળેલો, તે સૌ એનાં ચારિત્ર્યની મીઠાશ અને સ્વભાવની સુન્દરતા પર ફિદા થયેલાં. બધાં કહેતાં, કે એનું નામ "પ્યારા" ખરેખર સાર્થકજ છે. એની નમ્રતાનો પાર નહોતો, અને એનો શાન્ત, સુશીલ સ્વભાવ અને તેજસ્વી પ્રતિભા બધાંને મોહ પમાડતાં ગામલોક બધાં એના પર વ્હાલથી ઉભરાતાં –છતાં એજ ગામલોકને હાથે ભાગ્યવિધાતાએ એ પ્યારાસિંગને પકડાવી દેવડાવ્યો! અસ્તુ.

પંજાબમાં આ પ્રમાણે પરહેજગીરીનું પ્રકરણ શરૂ થયેલું જોઇ હું સ્હેજ ગભરાયો. દરેક મિનિટે મને થતું કે આવી મહાસમિતિ સ્હેજસાજ ભૂલચૂક કે ગફલતથી એળે જવી નજ જોઇએ. અમારી ટોળકીમાંના એકાદ બે ચતુર જુવાન વીરોને પણ મેં આ વિષયમાં ચેતાવી દેવાનું દુરસ્ત ધાર્યું અને ત્યાર બાદ બીજી કોઇ પણ બાબતો તરફ લક્ષ રાખ્યા વિના કેવળ લશ્કરને ફોડવાના કાર્યમાંજ અમારી

બધી શક્તિ રેડી દેવી એમ પણ ઠરાવ કર્યો.

એક દિવસ હું અને એક મરાઠી વીર લશ્કરી બરાખ તરફ ગયા. બરાખ તરફ સીધા ન જતાં પહેલાં તો અમે કેન્ટોન્મેન્ટ સ્ટેશન પર જઇ લાગ્યા. કારણ કે કદાચ કોઇ અમારો પીછો પકડતું હોય, તોપણ અમારો બરાખ તરફ જવાનો હેતુ તે કળી ન જાય, તેજ ઇષ્ટ. સ્ટેશને પહોચ્યા બાદ ધીમેધીમે રેલ્વેને પાટે પાટે અમે બરાખ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આવી રીતે કરવાથી કોઇ પણ માશુક પાછળ છે કે કેમ તે જાણી જવું બહુ સહેલું થઇ પડે એવીજ સગવડ હતી. કારણ રેલપાટે ચાલતાં અમારી જાણ શિવાય કોઇ અમારો પીછો પકડી શકે એમ તો હતુંજ નહિ. અને એ પણ ચોક્સ, કે લશ્કરમાં જતી આવતી વેળા અમારો પીછો કોઇ પકડતુ નહોતું. રેલની લાઇન લશ્કરી બરાખોની પાસે થઇને, મોટા ધોરી રસ્તો કાપીને આગળ ચાલી જાય છે.

એ ધોરી રસ્તાના વાંક આગળ આવીને અમે જોયું, તો જણાયું, કે બે શીખ નવજુવાનો લશ્કરી બરાખમાંથી નીકળી બનતાં સુધી બજારની દિશામાં જઇ રહ્યા છે. અમે તેમની પાસે ગયા એટલે તેઓ તરતજ ઉભા થઇ રહ્યા. તેમની પાસે જઇને અમે પણ ભાતભાતની પૂછપરછ ચલાવી. તમે મૂળ ક્યાંના? તમારી પલ્ટણ કયી? તમારો નાયક કોણ છે? પહેલાં તમે શું કરતા? હમણાં બદલી ફદલી થશે ખરી? વિગેરે સવાલોનો ધોધમાર અમે તેમના તરફ રેલાવ્યો. વળી ઇગ્રેજ બરાખોમાં કેટલું લશ્કર છે, તેઓ ક્યારના મુકામ કરી પડયા છે, અને કેટલા દિવસ હજુ પડયાપાથર્યા રહેશે, એ બાબતની તલાશ કરવા માટે અમે મુદ્દાસરના સવાલો પણ

પૂછીજ લીધા.

અમારી બધીયે વાતોનો રીતસર અને યોગ્ય ખુલાસો કર્યા બાદ તેમણે મ્હોં મલકાવીને પૂછ્યું, " કેમ, શું વિચાર ધાર્યો છે ? આટઆટલી ચોકસાઇથી તપાસ કરો છો, તે અમારા પર મધરાતે છાપો તો નથી મારવો ને !"

અમેયે ખડખડ હસી પડયા. તેમના મનમાંની શંકા ડાકણી અમારા હાસ્યને ચમકારે તદનજ ઉડી જાય એવી રીતે અમે હાસ્ય કર્યું. તે પછી તેઓ પોતાને રસ્તે પડ્યા, અને અમે બરાખની પાસે થઇને ચાલવા લાગ્યા. બરાખની અન્દર ઘુસી જવાની હિમ્મત હજુ ચાલતી નહોતી.

થોડી વારે એક બીજો શીખ રસ્તે મળ્યો.

" જય ગુરૂ ! જય ગુરૂ ! × × × હવાલદારજીનો મુકામ કયી બાજુ હશે વારૂ ? " અમે હવાલદારનું નામ લઇને તેની પાસે પૃચ્છા કરી.

" ઓહો ! " તેના વદનપર સ્મિત ફરક્યું; "પે...લે, પ્હણે થઇને જાઓ" આંગળીથી બતાવીને—" તમે બરાબર ધારેલે ઠેકાણે પહોંચી જશો. "

અમારો મુદ્દો પાર પડયો. એટલું તો સ્પષ્ટ સમજાયું કે સામાન્ય આમવર્ગના લોકોનો પણ આ લશ્કરી બરાખોમાં અવર જવરતો ચાલીજ શકે છે. તે બાબતમાં કોઇ પ્રકારની બન્ધી છે નહિ.

છતાં તે દિવસે તો હિમ્મત નજ ચાલી. કોઈના સીધા અને થોડાઘણા પણ અંગત પરિચય શિવાય બરાખમાં ઘૂસવાનું ફાવશે નહિજ એમ અમારી ખાતરી હતી. એટલે દેશી તેમજ ગોરા લશ્કર વિષે મળી શકે એટલી તમામ માહિતી મેળવીને અમે ઘર તરફ વળ્યા.

મારા ઉત્સાહનો પાર ન્હોતો! "હાં!....ત્યારે કાશીમાંયે શીખ લશ્કરની છાવણી છે ખરી!" પંજાબના મારા અનુભવે એટલું શીખ્યો હતો, કે શીખોને ઉત્તેજિત કરવાનું કામ ભારે સ્હેલું છે. થોડા દિવસ વધારે આ શીખોનો મુકામ અહિં ટકી રહે, તો પંજાબથી તેમનીજ જાતિના કેટલાક આગેવાનોને તેડાવી મંગાવી તેમના દ્વારા કાર્ય-સિદ્ધિનાં ઘણાંએક પગથિયાં ખૂશીથી પાર પાડી શકાય. બસ! તે દિવસે તો મારી મોટામાં મોટી આકાંક્ષા એજ થઇ પડી કે આ શીખ સૈન્ય હજુ કેટલોક કાળ આજ સ્થળે ગાળી નાંખે તો ભારે તાલ આવે! એવી આંકાક્ષા ઉપજે એ જરા સ્વાભાવિક હતું. કારણ એ અરસામાં કોઇપણ એક ટુકડીને એકી સ્થળે વધુ ટકવા ન દેવાની નીતિનો અમલ પૂર બહારમાં જારી હતો. આ ટુકડી પણ કંઇકંઇ ગામનાં પાણી પી આવેલી હતી, એટલે કયી પળે તે કયાં ગેબ થઇ જશે, એ વિષે જરાયે ભરોસો ન્હોતો!

એવે તો ૫મી ડીસેમ્બર આવી પડી!

વખતસર હું તો સ્ટેશને જઇ પહોંચ્યો. ધમધમાટ પંજાબમેલે છાપરામાં પ્રવેશ કર્યો. પંજાબ મેલના ઈંજીનને જોઇ મારા મનમાં પણ કંઇ કંઇ તરંગો સ્ફુર્યા. અમારી બળવાની તૈયારીમાં ઈંજીનદેવનો પાઠ પણ કંઇ નાનાસૂના મહત્વનો ન ગણાય! બાણુવાહને શેષનાગને બાણુ સાથે ચિઠ્ઠી મોકલી, કે મર્યા પડેલા અર્જુનને સજીવન કરવા અમૃત ઘડો મોકલી આપો! આ ઇંજીન પણ જાણે એવું ચિઠ્ઠી વહી આણનારૂં અને યુદ્ધ જગવનારૂં બાણુ નહોય! એમ હું વિચારી રહ્યો હતો! હમણાંજ બળવાના તણખા આ પ્રાંતમાંયે વેરાશે!

બહુ બહુ ખોળ કરી, પણ પૃથ્વીસિંહ કયાં?

એ રામ એના એ !

મારા ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. અરે, રામ! પંજાબીઓ આમજ સ્વતંત્રતા લેશે કે? હવે શું કરવું?

એની તપાસમાં તે કેટલોક વખત ગાળવો? હું પહોંચ્યો દાદા પાસે.

"કેમ શચીન! શા સમાચાર?"

"આફતના! મેલ ખાલી!..."

"ના ના?! ચોકસ તપાસ કરી હતી?"

"મારા સમ! એ તરફનું ચલિયુંયે ફરક્યું નથી! કંઈ નવું ઇદતુતિયમ તો નહિ નીપજ્યું હોય ને?"

"જારે જા! કંઈ અડચણ આવી હશે; એ તો આ નહિ ને બીજી ગાડીમાં આવશે! તપાસ કરજે."

પણ એ રામ એના એ!

બે દિવસ લાગલાગટ સ્ટેશને મેં તપાસ કર્યા કીધી પણ પરિણામે શૂન્યમ.

(૫)

રાસબિહારી.

દાદાની સલાહ મુજબ હવે વધુ ઢીલ કરવી યોગ્ય ન ધારી હું તો બંગાળે ઉપડયો.

સાચું કહીએ તો તો દાદાજ સારા ઉત્તર ભારતની બળવાની તૈયારીના ખરેખરા આગેવાન, હોં! છતાં અમારા મંડળની ચાલતી આવેલી રૂઢિ અનુસાર અમારો કાર્યક્રમ અમારે બીજા એક બે જણને પણ બતાવવો પડતો. રાસબિહારી, પહેલાં તો બીજા ઘણાએકની પેઠે કેવળ અતિ સાધારણ અને ક્ષુદ્ર કાર્યવાહકજ હતા; પણ પોતાની અદ્‌ભુત કાર્યકુશળતા અને પ્રચંડ શક્તિને બળે બીજાઓના ધ્યાનમાં આવે ન આવે તે પહેલાંજ એમણે કામનો સઘળોજ બોજો પોતાને માથે ઉપાડી લીધો અને પોતાનું નૂર ચમકાવ્યું. અસ્તુ. પણ એ તો આપણે આડા ઉતર્યા—

કલકત્તાનું કામકાજ.

એ વેળા અમારા મંડળનું પ્રચારકાર્ય પૂર્વ બંગાળાના છેલ્લા સિમાડાઓ વટાવી પંજાબ તરફ ધસારો કરવાની તૈયારીમાં હતું.

અમારા મુખ્ય આગેવાનો તેમજ પૂર્વ બંગાળના કેટલાક નેતાઓને પંજાબની ચાલૂ પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરવા સારૂજ હું બંગાળે આવ્યો હતો. પણ મને કલકત્તામાં તો કોઇની સાથે મુલાકાત ન થઇ. કેવળ યોગ્ય સ્થળે મેં એટલો સંદેશો પહોંચાડી દીધો, કે જેમ બને તેમ જલદી અત્રેથી એકાદેક જણે કાશી આવી જવું જોઇએ. ત્યારબાદ મથકના આગેવાનો પાસે જઇ પંજાબની સર્વ પરિસ્થિતિઓથી મેં તેમને સંપૂર્ણ રીતે પરિચિત કર્યા.

તેમના હૃદયમાં તો ઉત્સાહ અને ઉમંગની છોળ ઉડતી હતી. ઉભરાતી હતી! પણ મને તે ઉભરો એટલો બધો આવેશમય ભાસ્યો, કે તેના ચિરસ્થાયીપણા વિષે તો મારા મનમાં ભયજ પેંઠો! વાતો કરતાં કંઇકંઇ રાતોની રાતો અમે વીતાડી.

ખરેજ જો બળવો જાગે, અને કઇ ખાસ સંજોગોસર સામી છાતીએ જુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળી પાછું હઠવું પડે તો કયાં આશ્રરો શોધવો; એ વેળા ખાધખોરાકી માટે શી શી જોગવાઇ કરવી; અને છૂટા છૂટા વિખરાઇ જવા છતાં એક સૂત્ર રૂપે કેવી રીતે સંકળાઇ રહેવું વિગેરે જુદા જુદા વિષયોની લાંબી ચર્ચાઓ અત્રે આપવી હું દુરસ્ત નથી ધારતો. તે વેળા પણ પરદેશથી કંઇકંઇ શીખ ટોળાં દેશ ફરતાં–કલકત્તે ઉતરી, થોડા દિવસ ત્યાં ગાળી પછી પંજાબ રવાના થતાં. આ શીખ ટોળાંઓ સાથે ભળવા હળવાની અને તેમને આપણામાં ભેળવવાની પેરવી કરવીજ જોઇએ એવી આગેવાનોને મેં ખાસ ભલામણ કરી. અને પછી એ ચર્ચા પણ ચલાવી, કે જલદી પુષ્કળ બોમ્બગોળા તૈયાર કરવાની અને તેને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા યોજવાની ખાસ જરૂર છેજ.

કુરબાનીની ચર્ચા.

છેવટે જૂની પુરાણી છતાંયે હમ્મેશની નવી આત્મત્યાગની ચર્ચા પણુ ઝામીજ. કુરબાનીના યોગની એ મહાકથા જ્યારે મંડાતી ત્યારે તે પૂરીજ ન થતી! પથ જૂદા હોય, આદર્શ પણ જૂદા હોય, પણ આ એક કથા તો સૌ કોઇને મોઢે નવે નવે પોશાકે પણુ એકને એક દેહ ધારણુ કરી નીકળતી. એકજ ભાવનાથી રગાયેલા, એકજ રસ્તાના મુસાફરો છતાં અમારામાં માંહોમાંહે કઇકઇ વિચાર-ભેદ હતા—કઇકઇ તફાવત હતા. ગાનારો એકજ સૂર આલાપી રહ્યા છે, પણુ તેની જુદા જુદા સાંભળનારાઓ પર કેવી ભાતભાતની અસર પડે છે! તેમાં એકતાયે છે—ભિન્નતા પણુ છે. જે આદર્શથી પ્રેરાઇ અમે સ્વાતંત્ર્યવાદીઓ અંગત અને ભેળું જીવન ગાળી રહ્યા હતા, તેના મોજાં એકજ સ્થળેથી નીકળવા છતાં જુદી જુદી જાતના ઘાટઘટમમાં ઉછાળા મારી રહ્યાં હતાં. કેટકેટલી વેળા એવું બનતું કે અમારા એ તરંગો વચ્ચેનો તફાવત માંહોમાંહે ખૂબ ચર્ચાતો, ચૂંથાતો ને એ ચર્ચા—ચૂંથણામાં અખંડ રાત્રિ વહી જતી, છતાં પરસ્પર વિચારો જેના તે રહેતા. ને સવાર પડી જતી એટલે બ્હાર જવાનું થતું, તે વેળા સમજાતું કે રાત્રે કરેલી માથાફોડને લીધે પગ અને આંખો કેવો ફડફડાટ અને બળતો આરંભે છે! અમારા શ્રકનો પાર ન રહેતો. પ્હોર પૂરો ફાટે તે પહેલાંજ સૌ સૌને રસ્તે પડતા અને પછી પોતપોતાના કામમાં એવા તો ગૂંથાઇ જતા, કે આગલી રાતની ચર્ચા તો વિસારેજ પડતી અને કેટલાયે દિવસોના ગાળા પછી કદાચ ઉપડતી. એ પ્રમાણે હૈયાનો ઉમગ અને કામ કરવાનો ઉત્સાહ અમારા જીવનને ચિત્રવિચિત્ર રંગે રંગતો.

(૬)

પલ્ટણવાળા સાથે પરિચય.

કાશી આવ્યો તો દાદા પાસેથી ખબર મળી, કે કામ ખૂબ વેગે આગળ ધપતું જાય છે. તેમણે જણાવ્યું, કે "આજે × × × બાગમાં સાંજે એક સિપાઇ આવનાર છે. વાત થઇ ચૂકેલી છે, ને તારે ત્યાં જવાનું છે."

મને એમ પણ ખબર મળી કે પેલી શીખ પલ્ટણ તો બદલી થવાથી કાશી છોડીને ચાલી ગઇ છે, પણ તેને બદલે બીજી એક પલ્ટણ આવીને છાવણી નાંખી પડી છે.

સાંજે હું બાગમાં ગયો.

જે ભાઇની સાથે હું ત્યાં ગયેલો તેને મેં રસ્તે જતાં પૂછયું, "તમારો પરિચય એમની સાથે કેવી રીતે થવા પામ્યો?"

સ્હેજ મ્હોં મલકાવીને તે બોલ્યો, "ઓ હો હો! એમાં શું? એ લોકોને ખરીદી કરવા સારૂ શહેરમાં બજાર આવવું પડેને! એક દહાડો લાગ જોઇ તેમનામાંથી કેટલાક શહેરમાં આવતા હતા ત્યારે તેમની સાથે ભળ્યો, નહિ વાતની વાત કાઢી, ને તેમની સાથે

ચાલવા માંડયું. પછી કાઢી આ યૂરોપની મહા લડાઇની ચર્ચા. પછી તો હિન્દુ મુસલ્માન, હિન્દુઓની હાલની મહા દુર્દશા, વિગેરે વિષે ખૂબખૂબ વાતો કરી."

એમ કહી તે સ્હેજ સગર્વ ખુંખાર્યો.

સિપાઇઓ પર અસર.

પછી પાછું આગળ ચલાવતાં બોલ્યો. "પછી મેં તેમની સાથે થોડી અંગત વાત કરવી છે, કહીને તેમનાં નામઠામ જાણી લીધાં. ને તે દિવસે તો એમની વિદાય લીધી.

પણ બીજે દિવસે વળી પાછા ગંગા મૈયામાં બોળીને પોતાનું શરીર પવિત્ર કરવા સારૂ તેઓ શહેરમાં આવ્યા. તે વેળા હું તેમની સાથેની વાતોમાં સ્હેજ ઉંડો ઉતર્યો. ચાલુ મહાયુદ્ધ વિષે થોડીઘણી વાતચીત કર્યા બાદ મેં તેમને આપણા દેશની સ્થિતિ ને સ્વદેશ પ્રત્યેનો આપણો ધર્મ શો છે, તે વિષે થોડુંએક સમજાવ્યું.

મેં કહ્યું, "પરદેશીઓ કાજે તમે ખુશીથી જાન કુરબાન કરો છો; સ્વદેશની સ્વતંત્રતા માટે, તો, શામાટે તમે તમારા સર્વસ્વની આહુતિ ન આપો?

મારાં વચનો તેમનાં અંતરમાં ઠસતાં હોય, તેમના હૈયા પર સ્થાયી અસર પાડતાં હોય એમ મને લાગ્યું.

–અને પોતાની પલટણમાંના બીજા કેટલાક સહકર્મીઓ સાથે આ વિષયમાં મસલત કરીને તેઓ આજે મને ફરી મળવા આવનાર છે."

એ થંભ્યો, રૂમાલ વડે મ્હોં લૂછ્યું ને દૂરની દિશા તરફ જોવા લાગ્યો.

બરાખમાં ગયા.

દશબાર મિનિટ ભાગ્યેજ વીતી હશે, એટલામાં તો કેટલોક બજારૂ સામાન હાથમાં લઇને આવતી એક વ્યક્તિ દૂર નજરે પડી.

"જૂઓ, પેલું કોઈ આવે......! એજ હોય એમ લાગે છે."

માથાથી તે પગ સુધી એણે ધોળો પહેરવેશ ધારણ કરેલો, જાણે હૃદયની નિખાલસ શુદ્ધતાના બહાર પણ અજવાળાં નીતરતાં હોયને! હિન્દુની સ્વભાવસિદ્ધ નમ્રતા ને નરમાશ તેના ચ્હેરાપર ઉભરાઇ ઉઠતી હતી. એનામાં ઉત્સાહ પૂરો હતો—ભાવનાનો વેગ એનો ઓછો નહિજ,—ને છતાં ક્ષણિક ઉત્તેજના કે ખોટા ઉભરાની લાગણી મે ન જોઇ. તેની સાથે અમે તુરતજ બરાખમાં ગયા અને એના નાનકડા ખાટલાપર બેસી કઇકઇ વાતો કરી.

અમે એના ખાટલાપર બેસી વાતો કરી રહ્યા હતા. એણે તો તુરત અમારા આદરસત્કાર માટે બજારમાંથી મિઠાઇ મંગાવવાની પણ ગોઠવણ કરી!

મારા જીવનમાં પહેલીજવાર ઇંગ્રેજના લશ્કરની બરાખમાં હું આજે આવ્યો. જાણે એ સ્થળે શું શું હશે, એ વિષેની ઝાંખી ઝાંખી રહસ્ય-જીજ્ઞાસા અત્યાર સુધી મારા હૃદયમાં ઉગ્યા કરતી-ને આજે એજ બરાખમાં બેઠા બેઠા પણ કંઇ અવનવી રહસ્યજાળ આસપાસ ગૂથાયેલીજ છે એમ તો થયાંજ કરતું હતું—અહા, અમારાં સૌ સપનાં કેવાં આ બરાખોની સાથે સકળાયેલાં છે!

લાંબી બરાખોમાં બે બાજુ ખાટલાઓની હારો પડેલી હતી. કેટલાકો ખાટલાપર પડ્યા પડ્યા પુસ્તકો વાંચતા હતા, કેટલાક ગપાટા હાંકતા હતા, કેટલાક આમથી તેમ આવજા કર્યા કરતા હતા.

વેશ ભજવ્યો.

પિછાનવાળા પેલા લશ્કરીઓ સાથે અમે બહુ સ્ફુર્તિભેર વાતો કરી રહ્યા હતા, છતાં મનમાં બ્હીક, આશ્ચર્ય, હરખના કંઇક સેળભેળ ને ન સમજાય, ન કળાય એવા ભાવો તરવરી રહ્યા હતા.

અમારા મીઝબાને મિઠાઇ મંગાવવા માટેનું જે ધાંધલ મચાવ્યું તે બાબતમાં પહેલવહેલાં તો અમે ખૂબ વાંધો દર્શાવ્યો. પણ એનો સાચા હૃદયનો આગ્રહ જોઇ પછી નમતું મૂક્યું.

બીજી બાજુ મિઠાઇ આવતાં બહુ ઢીલ થઇ. અમે મનમાં ને મનમાં ખૂબ ડરવા લાગ્યા, કે, જાણે અમલદારોની પાસે અમારો ભેદ ફોડી દેવા તો કોઇ ન ગયું હોય!

એટલામાં તો આસપાસના બધા સિપાઇઓ અમારી નજીક આવી ટોળે વળ્યા ને અમારી સાથે વાતે ચઢયા. અમે "રજપૂત છીએ" એવી રીતે ઓળખાણ આપી હતી. કાશીમાં ફક્ત રજપૂતોનેજ માટે એક નિશાળ અને કોલેજ છે, તેમાં કે તેના છાત્રાલયમાં રાજપૂત શિવાય કોઇને દાખલ કરતા નથી. પહેલવહેલી જેની સાથે પિછાન થઇ હતી તે લશ્કરીની સલાહ મુજબ આ કોલેજના છાત્ર તરીકે અમે અમારી ઓળખાણ કરાવી.

"તમારૂં નામ શું?" એકે પૂછ્યું.

અમે અદ્ધરજ ઠોકયું, "મારૂં નામ અમરસિંહ."

"મારૂં જગતસિંહ."

દિલ્લાસિંહ.

ગભરાયા વિના નામો અઢાવ્યાં તો ખરાં પણ વખતે પોગળ

ફૂટી તો ન જાય એવી બ્હીક મનમાં પેદા થયા વિના ન રહી. અમે પહેરવેશ તો અલબત્ત મૂળ બંગાળી ન રાખતાં બદલેલોજ હતો. એકે પહેરેલી પાઘડી, ને બીજાએ ટોપી. પહેરણ પણ હિન્દુસ્થાની ઢબછબનાં. મને પાઘડી બરાબર ફાવતી નહિ, એટલે હું ટોપીમાં સજ્જ હતો.

પેલા પરિચિત લશ્કરીએ અમને કહેલું કે હું એક હવાલદાર સાથે તમને મેળવી આપીશ.

તેણે કહેલું, "મેં એ હવાલદાર સાહેબ સાથે તમારા વિષે વાતચીત કરી છે અને તેણે તમારી વાતો પ્રત્યે પોતાની સંમતિ દર્શાવી છે."

આ હવાલદાર સાહેબ, હવે, પધાર્યા.

નામ એનું દિલ્લાસિંહ.

એની વાતો કરવાની પદ્ધતિ મને જરા સકુચિત લાગી. ને વધારે તો એ બેઠો પણ નહિ. થોડીવાર પછી "હમણાં આવ્યો" કહી ગયો તે ગયોજ.

હું ગભરાયો. પહેલેથીજ મને દિલ્લાસિંહ પર જરા અણુ વિશ્વાસ ઉપજેલો, ને તેમાં વળી તે આવી રીતે ગેબ થઇ ગયો એટલે તો મારા મનમાં સજડ ચિંતા ઉત્પન્ન થયા વિના નહિ રહી, અને મેં ખૂબ ભાર દઇને પેલા ભાઇને પૂછયું, "દિલ્લાસિંહ ખરેખર ભરોસાપાત્ર તો ખરાજ ને?"

"હા, હા, તમારે ગભરાવા જેવું નથી." કહી તેણે દિલાસો આપ્યો.

શંકાશીલ હૃદય.

પણ છતાં દિલ્લાસિંહ વિષેની મારી કલ્પના જલ્પનાઓ

મેં તેમનાથી જરાયે છૂપાવી નહિ ને જ્યાંસુધી દિલ્લાસિંહ ન આવ્યો ત્યાં સુધી વારે વારે ગાળે ગાળે મેં પૂછ્યા કર્યું, "કેમ, હજુ કેમ નાવ્યા!" એ વેળા અમે બે જણા એક બીજા સામું જોઇ જરા આંખો લડાવતા ને મંદ હસતા.

એ તો ઠીક. આખરે તો મારું શંકાજાળું વિખરાયુંજ. ઘણા વખત સુધી અમારી આંખ તણાવ્યા બાદ છેવટે તેણે પોતાનું વદનકમળ અમને દેખાડ્યું ખરૂંજ. ને તે વેળા તો ઇધરઉધરની સાધારણ વાતોમાં સાંજ ક્યાં ને ક્યાં વીતી ગઇ, એટલે છેવટે કંઇક ખાનગી મસલત કરવા સારૂ દિલ્લાસિંહ અને પેલા ઓળખીતા સૈનિક અમારી સાથે બરાખ બહાર આવ્યા.

દિલ્લાસિંહની સાથે પછી પેટ ભરીને વાતો કરી. એટલે એણે તે પછી કહ્યું:

"વારૂ ત્યારે, હું બીજાઓમાં એ વાત અને વિચારો ફેલાવવાનું માથે લઉં છું."

ત્યારબાદ એ તો ગયો.

એ ગયો, છતાં પેલા ભાઇ થોડીવાર અમારી સાથે ગોઠડી કરતા ઉભા. તેની આગળ ફરી અમે અમારૂં શંકાશીલ હૈયું ઠાલવ્યું. ફરી તેણે અમને બેધડક રહેવાને સમજણ આપી. ત્યારે એક ઉંચી પાયરીનો હવાલદાર પણ છેવટે અમારામાં ભળ્યો છે, જાણી અમને ખુબ આનંદ થયો.

પાંખો પ્રસારી.

આ પ્રમાણે લશ્કરી બરાખોમાં અમારો પગપેંસારો ને અવરજવર

થયો. બેએક મહિનાના અરસામાં અમે કંઈ નહિ તો બાર તેર વાર એ સ્થળની મુલાકાત લીધી. એમાના ઘણાએ સૈનિકો અમારે ત્યાં આવેલા; અને અમે તેમને રસગુલ્લા ને સન્દેશ ખવડાવવાનો લ્હાવો પણ કંઇ ઓછો નથી લીધો.

મને લાગે છે, કે સારા હિન્દમાં એકે એવું તો શહેર નજ હોય, કે જેમાં બોમ્બમ ડળોના ભણકારા પણ ન વાગ્યા હોય. ને હુંયે ખરે-ખરોજ એ ટોળીનો સભ્ય છું એવું પારખુ બતાવવા મેં આ બધાયે લસ્કરી ભાઇઓને બોમ્બ, રિવોલ્વર, પિસ્તોલાદિ બતાવવામાં પાછી પાની કરી ન્હોતી.

ત્યારબાદ કેટલેક દિવસે પંજાબના લસ્કરીઓમાં કેવી રીતે બળવાનો આરંભ કરવામાં આવનાર છે તેની વિગતો મેં જણાવી. એમની આગળ આ વાત કરવાનું જોખમ કઈ મારાથી અજાણ્યું ન્હોતું. સરકારને કાને એક સ્હેજ પણ અણસારો જાય, સ્હેજ પણ ભણકારા પડે તો સારૂં યે કાવતરૂ ચુથાઈ જાય—ધૂળધાણી થઇ જાય—એ વાત મારા ધ્યાન બહાર ન્હોતી. પણ કહ્યા વિના ચાલે તેવું નહોતું. ને જ્યારે મેં આ વાત કરી ત્યારે વધારામાં એટલું પણ કહ્યું કે "જો તમને મારી હકીકત પર ભરોસો ન પડતો હોય, તો તમારામાંથી એકાદને–વિશ્વાસપાત્રને થોડાએક દિવસ મારી સાથે પંજાબ મોકલો, એટલે હું તેમને અમારી સાથે ભળી ચૂકેલી ટુકડીઓ સાથે મુલાકાત કરાવી આપું"—ત્યારેજ એ લોકોનો મારા પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ બેઠો.

આવી રીતે ત્રણ ચારેક જમાદાર અને કેટલાયે સિપાઇઓ સાથે અમારો સંબંધ બંધાયો.

કટોકટીના પ્રસંગ.

ઘણુંખરૂં અમે સાંજે, અથવા તેથીયે મોડાજ છાવણી તરફ જતા. પણ એકાદ બે વાર દિવસે—ખરે બપોરે પણ જવાનું થયેલું. એવી રીતે એક વેળા અમે બે જણા બરાખની નજીકમાંજ ઝાડોની ઘટાઓ તળે વાટ જોતા ઉભા હતા અને એક સાથી છાવણીમાં એક બે સિપાઇઓને બોલાવવા ગયો. દશ મિનિટ થઇ, પન્દર થઈ, વીશ થઈ, પણ પેલાનો પત્તોજ ન મળે. જેમ જેમ વિલંબ થતો ગયો, તેમ તેમ અમારી ગભરામણ વધવા લાગી. કદાચ કંઇ આફત આવી હોય, સાથી પકડાયો હોય, તો અહિં ઉભા રહેવું પણ આપઘાતક થઇ પડે એમ લાગ્યું. ને છતાં સાથીને પણ એકલો તજી જવાનું હૃદયે માન્યું નહિ. અમને ગભરાટ થતો હતો છતાંયે તેથી અમારા બાહ્યસ્વરૂપ પર તેનાં ચિન્હો ન્હોતા—મારી તો શ્રદ્ધા, છે કે તલભાર પણ મારા ચ્હેરા પર ગભરાટની ઝાંખપ કે કાલિમા નહિજ આવી હોય. ને એટલું તો ખરૂં, કે જેટજેટલી વાર છાવણી તરફ જતા, તેટલી બધી વેળા આ એક સાહસ છે ને કદાચ જીવતા ઘેર નયે અવાય, એવી લાગણી તો મનમાં રહેતીજ; ને ઘેર જતા ત્યારે જાણે દાંડરિયો ગઢ જીતાયો એમ લાગતુ; છતાંયે વળી પાછા જતા તો ખરાજ.

આજે તો વાટ જોઇ જોઇને થાક્યા પણ પેલાનો પત્તોજ ન મળે ! થયું, કે જરૂર કંઈ અઘટિત ઘટના બની હશે. એમ પણ લાગ્યું, કે અમે, બંગાળી જુવાનિયા, આ પ્રમાણે શંકાસ્પદ વેશે છાવણીની પાસે ઝાડોની ઘટાતળે કઇ ઘુસપૂસ કરતા ઉભા હઇએ, ને કોઇ લશ્કરી અમલદાર આવી ચઢે, તો તે શું ધારે ?

આવી આવી ઘોળાઘોળ મગજમાં ચાલી રહી હતી, ત્યાં તો પેલો સાથી બેએક સિપાઇ બન્ધુઓને લઇને આવતો દેખાયો. અમે "હા...શ" કરીને એક દમ ખેંચ્યો—જાણે મોટો પથરો હૈયા પરથી ખસી ગયો.

"ભારતનું લશ્કર ?"

આવા આવા કઇ કઇ હૃદયને ડહોળનારા ને તનમનાટ ઉપજાવનારા કિસ્સાઓ બનતા. એક વાર સ્હવારે આવેલા, ત્યારે સિપાઇઓ તાલીમ–કવાયદ કરતા હતા. અમારીજ પિછાનના જમાદારો તેમને કરાવતા હતા; ત્યારે જાણે "બસ, આ ટુકડી તો આપણીજ," "જાણે સ્વરાજ્ય–ભારત મૈયાનુ લસ્કર કુચકદમ કરી રહ્યું છે" એમ કલ્પી હૃદય થનગન થનગન નાચી રહેલુ. તે વેળા તો એક બે ઇંગ્રેજ અમલદારો પણ ત્યાંથી ઘોડેસવાર થઇને પસાર થયલા—પણ તેમણે અમારા તરફ લેશમાત્ર ધ્યાન ન આપ્યું—ન ઝૂકીને જોયું સુદ્ધાં.

એક કિસ્સો મનમાં ખાસ્સો રમી રહ્યો છે, તે કહી દઉં.

તે વેળા હું પંજાબમાં ફરી એક આંટો મારી આવેલો હતો, ને બળવાની તૈયારીઓ બધી પાકી થવા આવી હતી. એજ ઘટાદાર વૃક્ષો તળે ઇંગ્રેજના લશ્કરની છાવણીની નજીકમાં તેનીજ સલ્તનતને ઉથલાવી નાંખવાના ઘાટ બળવાખોરો ઘડી રહ્યા હતા. હું યે તેમાં ખરોસ્તો. ત્રણ ચારેક જમાદાર, બે ત્રણ નાયબ જમાદાર ને કેટલાક સિપાઇઓ યે હતા. પાસે થઇને રેલપાટા ને મોટો ધોરી રસ્તો પસાર થતા. રસ્તાને નાકે એક ઝાડ આડે, કોઇ આવતું તો નથી તે જોવા, ને આવતું દેખાય તો ઇશારતે સૂચવવા બે ચાર સિપાઇઓને ચોકીબાની પર બેસાડેલા હતા.

ડોકાં ઉડી જાત–!

તે દિવસે શી ગોઠડીઓ કરી હતી ! બસ, તક પાસે આવી લાગી છે, ભારતની મુક્તિનો અવસર હવે દૂર નથી, એવી એવી લાગણીઓથી રંગાયેલા અમે કંઇ કંઇ વાતો કરી રહ્યા હતા.—વિષય તો એનો એજ ને! ૧૮૫૭ના બળવા પછી આ દેશભરમાં તાણ્ડવ મચાવી મૂકનારો મહાપ્રયોગ હવે જલદીજ આરંભાવાનો છે, એ વિચારો સૌનાં રોમેરોમ ખડા થઇ રહ્યા હતા. સૈનિકો પોતાનાં હૈયાં ખોલી રહ્યા હતા.

–ને એ વેળા કદિ કોઇકે જઇને અમલદારોને આ મસલતને વિષે સ્હેજ પણ ઇશારો કર્યો હોત, તો—

—તો, સૌનાં ડોકાં, કોર્ટ માર્શલને ન્યાયાન્યાયે, ધડથી જુદાં થતાં વાર ન લાગત !

મેં તો ઘણીક વાર ના કહેલી, કે આવી રીતે વાતો કરવા બેસવું, ને વળી દૂર ચોકીઆતો બેસાડવા, અને વળી શંકાની નજરે વચમાં વચમાં આમતેમ ડોકીયાં કરતાં જવું—એ બધું કદિક સત્યાનાશ વાળી નાંખશે. કારણ આવી રીતભાત સંશયનો કીડો ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેજ નહિ. આ દિવસે પણ મેં તો તેમને બેધડક ભાવે વર્તવા ને એવી ચોકીઆતીની પદ્ધતિ ટાળવા સમજાવેલું, પણ તેઓની સરળતા, અને કોઈ પણ જાતનું જોખમ આવે, તોયે પકડેલા પંથને વળગી રહેવાની વૃત્તિ જોઇ હું ખરેખર મુગ્ધ થયો.

એમની રીતભાત સંશય ઉત્પન્ન કરે એવી રહેતી, તે ઉપરથી તો ઉલટી ખાતરી થતી, કે એમની અમારામાંની શ્રદ્ધા, ને અમારા કાર્ય પ્રત્યેની વલણ અતિ શુદ્ધ ને સંપૂર્ણ છે.

ને આ દિવસે તો એમનો સ્વાભાવિક પૂરેપૂરો પ્રેમમય ભાવ જોઇ મને જરાયે સંશય રહ્યો નહિ. એ દિવસે મારી અચૂક જાણે શ્રદ્ધા બેઠી, કે ખરેજ, સ્વતંત્રતાનો રૂડો સ્વપ્નદિવસ નજીકમાંજ છે!

પિંગળે.

આ બાજુ જેમ અમે લશ્કરમાં પગપેસારો કર્યો, તેમ બીજી બાજુ બંગાળામાં વળી જૂદોજ રંગ ઝામી રહ્યો હતો. ત્યાં આગળ અમેરિકાથી પાછા ફરેલા એક મરાઠી નવજૂવાને આ પ્રવૃત્તિમાં બંગાળાને પંજાબ સાથે સાંધી લેવા માટે જબરો પ્રયત્ન કર્યો. આ દક્ષિણી યુવક તે **પિંગળે.** એનું આખું નામ તો હાલ કંઇ સાંભરતું નથી. એનું ટોળું જ્યારે પાતાળ (અમેરિકા)થી પાછું ફર્યું, ત્યારેજ તેમણે અંદર અંદર નક્કી કરેલું, કે એણે બંગાળે જઇ ત્યાંના બળવાખોરો સાથે ભળીહળી તેમની પૂરી ભાળ મેળવી પાછા પંજાબ આવવું.

કલકત્તે આવી, આગલી કેટલીક પિછાનો હતીજ, તે દ્વારા એ ભાઇએ વિપ્લવ મંડળમાં પ્રવેશ મેળવ્યો, અને ઘણીક મુલાકાતો લીધી. આથી પંજાબની તૈયારીઓ વિષે કલકત્તાને તો જાણે પૂરી માહિતી મળી ગઈ.

વળી પિંગલેના કેટલા સાથીઓ સાથે અમારામાંના કેટલાકને ભાઇચારો હતોજ, એટલે એ રીતે પણ પિંગલે અમારામાં પૂરો ભળ્યો. તે અમારા મંડળના સંસર્ગમાં આવ્યો, કે તુરતજ તેને કાશી મોકલવામાં આવ્યો. પિંગળેએ કલકત્તામાં ઘણાકની પાસે બોમ્બ-ની મદદ માંગી. એ વેળા સારા બંગાળમાં અમારૂં મંડળજ બોમ્બ બનાવનારૂં ને પૂરા પાડનારૂં એકલું મથક હતું. આ કારણે બોમ્બને લીધે અમારે પિંગળે સાથે જરા વધુ ગાઢો સંબંધ ઝામ્યો.

અમૃતની કુપ્પી.

બરાબર એજ, એજ સમયે મારા મનમાં પજાબ સાથે બરાબર ઘાટ ખાશે કે કેમ; એવી જાતનો ડર જાગ્રત થતો હતો. પૃથ્વીસિંહ પાંચમી ડીસેમ્બરે આવવાનો હતો, તે તારીખ તો વીતી ગઇ ને છતાંય ન આવ્યો; ને પજાબની બીજી કંઇ ખબર અંતર પણ નથી.—હવે શું?—બરાબર એ કાળે પિંગળેજીનું ફૂટી નીકળવું ખરેખર અમૃતની કુપ્પી સમાન થઇ પડયું. મને હૈયે ટાઢક વળી.

પિંગળેની સામર્થ્યવાળી કાયા, તેનું ગોરૂં પ્રભાવશાળી વદનમંડળ, તે વદન પર તરવરી રહેલી અપૂર્વ બુદ્ધિની લસલસતી પ્રતિભા—એ બધાની મારા મન પર ઉંડી ઉંડી છાપ પડી. એને જોઇ—એની સાથે થોડી વાતોચીતો થયા બાદ મારા અંતરમાં ખરેખરી શ્રદ્ધા જન્મી કે આ માણસ અમારા પંથને દીપાવશે-મંડળનું કામ કોઇ જબરદસ્ત અંશે આગળ ધપાવશે.—પરંતુ—

ધારે છે માનવી કાંઈ,
ઇચ્છા જગનાથની જુદી !

વોહી રંગ લગ ગયા.

—ને ગીતા તો એને આખી મોઢેજ હતી. એની **સાથે** જીંદગીના આદર્શો વિષેની ચર્ચા ઉપડતાં, કોણ જાણે કેવી રીતે ગીતા વિષે વાત નીકળી, ત્યારેજ મેં એ તો જાણ્યું.

"તમને ગીતા મોઢે છે ને!"

એણે સ્હેજ મ્હોં મલકાવ્યું. "અરે, આ દેહે તો કંઇ કંઇ **અનુભવો લીધા છે. આ કાયા સાધુરૂપે દુનિયાનો ત્યાગ કરી સારૂં**

હિન્દુસ્તાન પણ ઘૂમી ચૂકી છે."

"તમે દુનિયા તજેલી?"

"હા, અને એ કાજે આખી ગીતા પર મેં મેળવાય તેટલો કાબૂ મેળવેલો છે. ને સારૂ હિન્દ ઘૂમ્યો તો ઘૂમ્યો, પણે અમેરિકાએ જઇ આવ્યો."

"ત્યાં શું કરતા?"

"મિકેનિકલ ઇન્જનેરૂં ભણી કાઢ્યુ." તે જરા હસતાં બોલ્યો, "ને ત્યાંજ તો આ ધદરિયાઓનો ભેટો થયો, ને ત્યારથી **વોહી રંગ લગ ગયા!**"

(૭)

મારો સ્વભાવ.

મારા સ્વભાવ વિષે અહિં વાંચકને થોડુ ઘણું કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. મારા સંભારણાંઓ હું આ લખું છું, તેમાં કેટલાકને હું એ સ્વભાવને લીધેજ પૂરતો ન્યાય કરી શકતો નથી. જે જે બનાવો, પ્રસંગો, ચર્ચાઓ, વિગેરે મારા સ્વભાવને અનુકૂળ, રૂચી જાય એવાં બને છે, તેની મારા ઉપર ઘણી ઉંડી છાપ પડે છે, અને તે ઘણા લાંબા કાળ સુધી યાદ રહે છે; પણ બીજા મહત્વના બનાવો યે જો એથી વિરૂદ્ધ પ્રકૃતિના હોય તો મારા સ્મૃતિપટ પરથી લપસી જાય છે-સરી જાય છે; કદાચ કોઇક યાદ રહે છે તો તે એવુંજ કે જેને વિષે મારે બહુ જોરથી વાંધો ઉઠાવવાનો હોય-વિરોધ દર્શાવવાનો હોય; ને તે યે તેટલા પૂરતુંજ.

આ કારણથી આંદામાન હતો ત્યારે, રામેન્દ્ર બાબુના વિચિત્ર પ્રસંગને લઇને મારા પર અસર થવા પામી ને મેં અનુભવવૃત્તાંત એક નોટબુકમાં લખી રાખવા માંડયો. લખીને અવારનવાર ઉપેનદાને

બતાવતો. તેઓ વખાણ કરે, ત્યારે હરખાતો. એ નોટબુક કેમ નાશ પામી તે વાત આગળ, કાળાપાણીની કહાણી આરંભીશ તેમાં આવશે.

પિંગળે પંજાબમાં.

પિંગળે તો કાશી આવ્યો કે તરત એક બે દિવસમાંજ એને પંજાબ મોકલવાનું થયું. એનો ખાસ આગ્રહ હતો કે પંજાબ દળને અમારે પુષ્કળ પ્રમાણમાં બોમ્બ પૂરા પાડવા. અમે એને જવાબ આપેલો, કે, ભાઈ, અમને તો કંઇ વાંધો નથી. પણ એકેક બોમ્બ પાછળ ચૌદ ચૌદ રૂપરડીનો ખરચ છે, તો અમને નાણાં થેલીની મદદ મળે તો અમારે તેમ કરવાનુ બની શકે.

એ ઉપરાંત મેં એને કરતારસિંગ અને પૃથ્વીસિંહ વિષે પણ મારા અનુભવની વાતો કહીને સમજણ પાડી. એટલે પિંગળે નાણાંની ગોઠવણ કરવા તેમજ એ પંજાબીઓ વિષે પૂરતી ભાળ મેળવવા પંજાબ ગયો. કેટલાકનાં શરનામાં એની પાસે હતાંજ, એટલે એને મેળાપ કરવાની મુશ્કેલી ન્હોતી.

એકાદ અઠવાડિયામાં તો એ પાછો ફર્યો. પિંગળે આવ્યો, એટલે રાસુદાને પણ હવે પંજાબ જવામાં અડચણ જેવું ન્હોતું; છતાં તેઓ જાય તે પહેલાં એકવાર હું જ પિંગળેની સાથે તે બાજુ ઉપડયો.

મૂલાસિંહ.

ડીસેમ્બર મહિનો ચાલતો હતો. ટાઢ તો કહે કે મારૂં કામ. અમે હિન્દુસ્તાની પહેરવેશ પહેર્યો હતો. સ્હવારને પહોરે અમે અમૃતસર ઉતર્યા. મને પંજાબી બોલતાં નહોતું આવડતું,–પિંગળેજી તેમાં ઉસ્તાદ હતા. અમે એક ગુરૂદ્વારાએ જઇ પહોંચ્યા. અહિં મૂલાસિંહ

નામના એક પંજાબી આગેવાન સાથે પિંગળેએ મારી મુલાકાત કરાવી.

મૂલાસિંહ શેઘાઇમાં પોલિસખાતામાં હતો. ત્યાં એ ખાતામાં હડતાળ પડાવવાની એણે સરદારી લીધેલી.

વળી પિનાંગના પણ કેટલાક કામદારો સાથે મારે ઓળખાણ થઇ. ઉપરાંત, આ વેળા અત્રે ગામના સાધારણ શીખ વર્ગનો અવરજવર પણ મને ઘણો વધી ગયેલો માલમ પડયો. મોટે ભાગે તેઓ મજૂર હતા, પણ ધન્ય છે શીખ સંસ્કૃતિને!—તેમનામાં સ્વદેશ-ભાવના પૂર જોશથી ઉછળતી હતી. ને શરીર તો પ્રત્યેકનાં જાણે ગટેરગચ્છનાં જેવાં!

આ તકે મૂલાસિંહને મે એક મુખ્ય મધ્યસ્થ મથકની જરૂરિયાત સમજાવી. તેણે એ કામ કરવાનું માથે લીધુ.-પણ, અફસોસ, મૂલા-સિંહે આ કામ ન ઉપાડયું હોત તોજ ઠીક થાત!

કામ કયાં?

પંજાબમાં જુદા જુદા જીલ્લાઓના કાર્યવાહકો કામકાજને અભાવે અને ખાવાપીવાની અગવડને લીધે અકળાઇ ગયા હતા અને તેમનામાં અસંતોષનાં બીજ રોપાઇ ચૂકયાં હતાં. એ બધાની જવાબદારી મોટે ભાગે આ મૂલાસિંહ પરજ હતી. એ બધા વીરો ઠેઠ ક્યાં ક્યાંથી સ્ત્રી પુત્રાદિ તેમજ ઘરબાર તજીને દેશને ખાતર આટલે દૂર આવેલા હતા. તેઓ હાલ કંઇ કમાતા ન્હોતા—તેમ કરવાની સગવડે નહોતી. ને એવી હાલતમાં પેટને ખાતર આગેવાનો આગળ વારંવાર તગાદાપૂર્વક ભીખ માંગવી પડે તો કોઇનાથી સાંખ્યું નજ જાય. બધા રહેતા'તા ગુરૂદ્વારામાં ને ખાતા'તા પાસેનાજ હોટલમાં.

સેવકો અને પૈસો.

મારે કહેવું જોઇશે કે આપણા દેશમાં દેશને માટે બહાર પડનાર સેવકો ઘણી વાર કેટલીક ક્ષુલ્લક બાબતોને લીધે મહાદુઃખ પામે છે ને આખરે કંટાળીને દેશની સેવા નજી દે છે. ઘણી વાર મનમાં લાગી જાય છે કે પૈસાની બાબતમાં સ્વતંત્ર થયા શિવાય આ કામમાં માથું મારવા જેવું નથી. ને પછી પૈસાની પાછળ પડ્યા, કે દેશ વીસરાયોજ સમજી લેવો. દેશનું કામ પૂરો આત્મા રેડીને ન કરાય, ત્યાં સુધી કંઇ થઇ શકતું નથી. વળી કેટલીક વાર કામને અભાવે પણ ભેગાં થયેલાં મંડળ તૂટીફૂટીને મેદાન થઇ ગયાં છે.

આ કાળે પંજાબમાં જે વિપરીત દશા હતી, તે એ કે કોઈ સારા યોગ્ય નેતાને અભાવે ઘણા કામદારોનાં મન ઉંચા થઇ ગયા હતાં. કામ નથી થતું તેથી તો દેશની દશા બગડતી જાય છે—ને કામ કરવું ક્યાં, કેવી રીતે, કયું, તે સમજાતું નથી!

પંજાબી ટુકડીઓ.

રાસબિહારી એકજ એવો આગેવાન હતો જે ઉત્સાહથી ઉછળતા કામ કરનારાઓને અને પ્રજાને લગામમાં રાખી શકે. મારાથી બને તેટલે અંશે આ બધો ગોટાળો મટાડવાનો પ્રયત્ન મેં કીધો. મૂલાસિંહે તો મને કહ્યું કે ઘણીક લશ્કરી ટુકડીઓએ બળવો શરૂ થતાંજ દેશની હરોળમાં ભરાઈ જવાનું વચન આપી દીધું છે. જે ટુકડીઓમાં હજુ અમારો સંદેશો પહોંચ્યો નહોતો તેમની એક યાદિ કરીને, પંજાબવાસી જુદા જુદા કામદારોને મોકલી આપવાની મેં બ્યવસ્થા કરી.

મુક્તેસરનો મેળો

મૂલાસિંહની સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી દીધા પછી પિંગલે પોતાના બીજા ઓળખીતા શીખ મિત્રોની ભાળમાં મુક્તેસરના મેળા તરફ ઉપડયો. આ મુક્તેસરના મેળાની આગલી પાછલી કહાણી સુણાવી દઉં નહિ, ત્યાં સુધી મને ચેનજ નહિ પડે.

આનંદપૂરના કિલ્લામાં ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ એક વાર પોતાના કુટુમ્બકબીલા સાથે લગભગ સાતેક મહિના સુધી પૂરાઇ રહ્યા હતા. આ ઘેરામાં બન્ને પક્ષને પુષ્કળ મુસ્કેલીમાં આવી જવું પડયું હતું. મુસલમાનો ગુરૂને કહેતા હતા કે તમે આનદપૂર તજી ભાગી જાઓ. પણ ગુરૂને એ કબૂલ નહોતું. એક બે વાર નહિ, પણ ઘણીક વાર તેમણે આવું કહેણ મોકલ્યુ છતાં એમણે કઇ દાદ ન દીધી. ગુરૂજી તો જીદ લઇ બેઠા છે, એવું જોઇ બહાર ચાલ્યા જવાની લાલસાવાળા શીખોએ ગુરૂમાતા ગુજરીને સમજાવી પટાવીને બહાર જવા બાબતમાં સમ્મત કર્યા. છતાં ગુરૂજી તો એકના બે ન થયા.

નાફરમાની

ઘેરાને લીધે પડતી અનેક અગવડો અને ભૂખને દુઃખે કેટલાક શીખોની તો અધીરાઇનો પાર રહ્યો નહોતો. પેટોબાની ભભેરણીને લીધે તેઓ ગુરૂના ફરમાનને પણ તોડવાને તૈયાર થઇ ગયા.

ત્યારે ગુરૂ બોલ્યાઃ—

"તમે અત્યારે સુધી મારા છાંયા હેઠળ હતા. હવે ભૂખને દુઃખે તમે ભાગીને શઠ લોકોની જાળમાં કૂદી પડવા તૈયાર થયા છો; પણ મને મારી જવાબદારીમાંથી તમે છૂટો ન કરો, ત્યાં સુધી ન

જવાય. "તમે જવાબદાર નથી" એવુ મને લખી આપીને ખુશીથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં જઇ પહોંચો."

માત્ર ૪૦ માણસો શિવાય બીજા બધાજ આ પ્રમાણે લખી આપીને ત્યાંથી ચાલી ગયા. આખરે તો ગુરૂ ગોવિન્દસિંહને પણ એ મથક તજી નાસવું અને ઠામઠામ ભટકવું પડયું. પણ પેલા ૪૦ વીરોએ કોઇ પણ દિવસ ગુરૂજીનો સગ તજયો નહિ.

"અમે શીખ નથી!"

એમ ફરતા ગુરૂજી મદ્રદેશ આવી લાગ્યા. સૌથી પહેલા નાસીને છૂટા થયેલા પેલા શીખોમાંના કેટલાક તેમને અહિં ફરી મળ્યા અને સલાહ આપવા લાગ્યા, કે શત્રુ સાથે ખેંચી તાણવામાં સાર નથી, પણ તેની સાથે સલાહ કરી દેવી એજ ઠીક છે.

ગુરૂ કહે "તમારે સુલેહ કરવી હોય તો કરો. તેમનામાં જઇ ભળવું હોય તો 'અમે શીખ નથી,' એવું મને લખી આપી ખુશીથી ત્યાં જાઓ."

વળી ૪૦ શીખ એવા નીકળ્યા જેમણે આવું પણ લખી આપવાની ડાંડાઇ કરી. ગુરૂજીને તજીને તેઓ ગયા, પણ થોડા દહાડા વીત્યા કેડે તેમનું હૃદય ડંખવા લાગ્યું, અને ખરેખરો પસ્તાવો થવા લાગ્યો.

અજબ કુરબાની.

બીજી બાજુ એવું બન્યું, કે ગુરૂજીપર ખેદરાના તળાવ નામના સરોવરની પડોશમાં શત્રુએ સજડ હુમલો કર્યો. લડાઇની ધૂમ સખત મચી રહી. લડતાં લડતાં ગુરૂજીએ જોયુ, કે બીજીજ એક ટુકડીએ

શત્રુના ઉપર બીજી બાજુથી આવી હલ્લો કર્યો છે. એ ટુકડી કોણ? કોની? તે કંઇ ગુરૂજીને સમજાયું નહિ. મુસલ્માનો આ નવા હુમલાથી ગભરાઇ અકળાઇ ગયા. પણ થોડીવારમાં તેઓએ નવા હુમલાવાળાઓને જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા. આવી રીતે પડવામાં પેલા ભાગી છૂટેલા અ–શીખ શીખોને પસ્તાવાને પથે લાવનાર માઇભાગો નામની બાઇ પણ હતી. લડાઇ પત્યા બાદ ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ, રણક્ષેત્રમાં પ્રાણુની કુરબાની કરનાર મહાવીરો પાસે જઇ તેમને યથાશક્ય આશ્વાસન અને સારવાર કરી રહ્યા હતા એવામાં હજુ થોડો થોડો પ્રાણ રહ્યો છે એવો એક શીખ–મહાસિંહ–તેમની નજરે પડયો. તેનું માથુ ખોળામાં લઇ તેના પર સપ્રેમ હાથ ફેરવતાં ફેરવતાં ગુરૂજીએ તારી કંઇ છેલ્લી ઇચ્છા છે? એવો સવાલ પૂછયો.

મહાસિંહની આંખોમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં. તે બોલ્યો, "એકજ માત્ર વાંછા રહી ગઇ–અમે શીખ નથી, એવા આપેલા અમારા પત્રો તમે ફાડી નહિ નાંખો?"

કુરબાનીનું તીર્થ.

ગુરૂજી બધો ઘાટ સમજી ગયા. પેલા ફેરારી શીખોએજ લડાઇમાં આવી ગુરૂજીને ખાતર પોતાનું લોહી રેડયુ હતું. ચાળીસે ચાળીસ જણાએ કુરબાની કરી હતી. ગુરૂજીએ ત્યાંજ, પેલા પત્ર ફાડી નાંખ્યા ને ત્યાં ઉભેલા પોતાના તમામ ચેલાઓને સંબોધીને બોલ્યા;

"જે 'ખાલસા' માં આવા મહાપ્રાણ હજુ પડયા છે તેનો સહેજે નાશ નથી સંભવતો. એકાદ પણ ભક્ત જ્યાં આત્મભોગ આપે છે તે સ્થળ પવિત્ર બની જાય છે. આટલા બધા શહીદોએ અહિં કુરબાની કરી છે, એટલે હવે પછી આ સ્થળનું નામ મુક્તસર રહેશે;

અને આ તળાવમાં જે કોઈ નહાશે તે મુક્ત થશે!"

એ પ્રમાણે મુક્તસરના મેળાની મૂળ કથા. અહિં શીખોનો ભારે મોટો મેળો ભરાય છે. કંઇ નહિ તોયે લાખ શીખો ભેળા મળે છે. શીખોના પ્રત્યેક ઉત્સવપર્વના મૂળમાં આવોજ કોઇ કોઇ પ્રેરક ઇતિહાસ રહેલો છે અને શીખ જાતિ તેનીજ પ્રેરણા પીને ઉછરે છે. મને લાગે છે કે સારા ભારતની એ એક કોઇ અજબજ શક્તિશાળી પ્રજા છે.

રાસુદા ક્યારે આવશે?

ઠીક. આપણે પાછા આપણી વાત પર આવી જઇએ. પિંગળેજી મુક્તસરના મેળામાંથી પાછા પધાર્યા, ત્યારે કરતારસિંહ, અમરસિંહ વિગેરે તો ગુરૂદ્વારામાં આવી લાગ્યા હતા. મને જોતાં કરતારસિંહનો હરખ તો માય નહિ: એકદમ પૂછ્યું, " રાસુદા ક્યારે આવશે?"

મે કહ્યુ, " ક્યારે આવશે ક્યારે આવશે શું? તમારે ત્યાં તેના રહેવા મૂકવાનો ચોકસ બન્દોબસ્ત થાય, કામકાજની પણ સુવ્યવસ્થા થાય, ત્યારેસ્તો."

એટલું કહીને મેં એને મધ્યસ્થ મથકની ઉપયોગીતા અને જરૂર બરાબર સમજાવી. મૂલાસિંહે એની જવાબદારી માથે લીધી છે એમ પણ કહ્યું.

વળી મને દાદાએ પહેલેથીજ સૂચના આપેલી તેમ બે અમૃતસરમાં ને બે લાહોરમાં એમ ચાર ઘર એમને રહેવાને માટે ભાડે લેવા જોઇએ એ વાત મે તેને ગળે ઉતારી.

એ વ્યવસ્થા કરવાનુ નક્કી કર્યું. અમૃતસરવાળું ઘર તો મેં

જાતે જોઇને પસન્દ કર્યું. લાહોરમાં પસન્દગી કરવા બીજા એકને મોકલી આપ્યો.

પંજાબના સંજોગો વિષે કરતારસિંહની વાતો સાંભળીને મારૂં આશાભર્યું હૈયું ખીલી ઉઠ્યું. "હાં, હવે બેડો પાર!" એમ વિચારી મારૂં માથું જાણે આનંદે ડોલ્યું.

વળી બીજી એક વાત. આજ વખતે અમેરિકાથી વળી શીખોની એક ટુકડી અમૃતસર આવી લાગી. એમના કેટલાક આગેવાનો સાથે મારે વાત થઇ એમાંનો એક તો એટલો ઘરડો હતો કે જાણે તેનાં ગાત્રોયે ઝૂલી ગયાં હતાં. મને સાંભરે છે ત્યાં સુધી એજ ઘરડા શીખે આન્દામાનમાં અદ્‌ભુત રીતે જીન્દગી વીતાડી ૬૦ કે ૭૦ વરસની ઉમ્મરે પ્રાણ તજેલો. ઘરડો ઘરડોયે પણ આન્દામાનમાં કેદીઓએ હડતાળ પુકારી, ત્યારે તેમની સંઘમાં રહેવામાં એ પાછો નહોતો હઠ્યો. એણે પોતાની કમાણીમાંથી ૫૦૦ રૂપિયા પણ અમારા કામમાં આપ્યા હતા.

કરતારનું કામ.

કરતારસિંહના વહિંતરાનો પાર નહોતો. રોજ સાઇકલ પર ૪૦-૫૦ માઇલ ઘૂમી ભટકી ગામડાંઓમાં એ પગપેસારો કરી રહ્યો હતો. જેમ જેમ વહિંતરૂં કરતો, તેમ તેમ એનો જુસ્સો વધતો. એમ ફરી આવ્યા, પછી જે લશ્કરી ટુકડીઓ હજુ બાકી રહી ગઇ હતી તે પર તેણે મોરચો માંડયો.

સરકારને સહેજ સણસારો પડેલો એટલે ઘણાકના નામ પર વારંટ તો હતાજ, તેમ કરતારસિંહને પકડવા સારૂ પણ પોલિસને

ફરમાન હતું. એક વાર એને પકડવા પોલિસે એક ગામ પર ઘેરો નાંખ્યો. એટલે કાર્યકુશળ કરતાર આસપાસમાંજ હતો તે સાઇકલ પર સવાર થઈ ત્યાં આવી લાગ્યો. પોલિસ કંઇ તેને ઓળખતી નહિ. પોતાની અપ્રતિમ ચાલાકીથી કરતાર છટકી ગયો—નહિ તો એનું આવીજ બન્યું હોત.

દગાબાજો.

હવે ખરચાપાણી એટલાં તો વધી ગયાં હતાં, કે ફાળા તરીકે આવતી રકમોથી નીભતું નહોતું; અને ધાડો પાડવાની જરૂર પડવા માંડી. છેક છેવટે જણાયું કે મૂલાસિંહ ભરોસાપાત્ર માણસ નહોતો. મંડળીના પૈસા ઓહીયાં કરી જવાનું નીચ કામ કરતાં એ પકડાયો. એક વાર તો પીધેલો—છાકટો થયેલો નજરે પડ્યો. ને પોતાની અંગત દુશ્મનાવટને અંગે એણે એક માણસને ત્યાં ચાહીચલાવી ધાડ પડાવી. આવા બેવફા હોહીઓ અમને યે નથી મળ્યા, એમ ન સમજવું. મોટી મોટી હિલચાલો ચાલે ત્યાં મનુષ્યસ્વભાવની ત્રુટીઓને લીધે એવા ઘઉંમાં કાકરા નીકળે છે. ખુદ લેનિનને પણ ફરિયાદ કરવી પડી છે કે મારા બોલેશેવિકોમાં ૭૯ બદમાશ અને ૯૦ ગધેડા આવીને ભેળાયા હતા. શરત ચેટરજી બાબુને મોઢેજ મેં સાંભળ્યું છે કે દાસબાબુ કહે છેઃ વકીલાત કરતાં કરતાં મને પળિયાં આવ્યાં ને સેંકડો ચોટ્ટા લુચ્ચા મારા હાથ તળે આવી ગયા. પણ આ અસહકારની હીલચાલમાં ભરાયેલા ચોટ્ટાઓ જેવા હરામી મેં મારા જન્મારામાં કશે ભાળ્યા નથી!

પંજાબનું પુરૂષાતન.

આ વેળા પંજાબીઓની સાથે અઠવાડિયુંક રહી મેં **તેમની**

રહેણીકરણી બરાબર ભાળી. આટલી ટાઢમાં પણ સ્હવારે વહેલાં ઉઠીને નહાઇ ધોઇ તેઓ ગુરૂ ગ્રંથસાહેબનો પાઠ કરતા. પણ જમતા હોટલમાં. એટલે તે જાતની ચોકખાઇ ન મળે. આપસઆપસમાં બહુ બહુ વિવેકથી વર્તે; સરસ વિશેષણ શિવાય એકમેકને ન બોલાવે.

ભાઇ નિધાનસિંહ સાથે આ વેળા મુલાકાત થઇ. એમની ઉમ્મર પચાસેકની હશે. તેમાંથી ૩૦–૩૬ વરસ દેશ બહાર કાઢેલા. ચીનમાં રહી ત્યાંથી એક ચીની સુન્દરીનુ પોતાને પૂછડું વળગાડી દીધેલું. પણ એની ધર્મિષ્ટતાનો પાર નહિ. સ્ટેશને જાય તો પ્લેટફોર્મ પર બેસીને યે કંઇ ધર્મગ્રંથ વાંચતાજ હોય.—લોકોને દેખાડવા સારૂ નહિ, કારણ આંદામાનમાં કોણ જોનારૂં હતું? એના મુખ પર જે નૂર વિલસતું તે કદિ નવજુવાનોના વદન પરે જણાયું નથી.

સામાન્ય રીતે ચારિત્ર્યની બાબતમાં પંજાબીઓ અને ખાસ કરી શીખો છેક ઢીલાઢબ ને હલકી કોટિનાજ ગણાય છે. એક તો એમની રાજસી-તામસી પ્રકૃતિ ને વળી સ્ત્રીઓની સંખ્યા પુરૂષ વર્ગ કરતાં ઘણીજ ઓછી. પરદેશીઓની સાથે વારંવાર અથડામણમાં આવ્યા કરીને એ પ્રજાની સંસ્કૃતિ જાણે ચૂંથાઇ ગઇ છે. પણ એ પ્રજા એવી છે, કે જેમ અવનતિમાં પડી જતાં તેને વાર ન લાગે, તેમ ચઢવા માંડે ત્યારે સપાટામાં ઉન્નતિ શિખરે પણ ચઢી જઇ શકે. એથીજ આવા પડેલા પડેલા શીખોએ પણ, "નાનાકાના સાહેબ" આગળ આટલુ શૂરાતન બતાવ્યું છે !

પંજાબનું સ્ત્રીતત્વ.

પંજાબમાં પુરૂષ કરતાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા વધારે કલંકિત ગણાતી હોવા છતાં સતીત્વના એવા તો વિરલ દૃષ્ટાંતો હમણાં પણ કોઇક

કોઇક વાર દેખા દે છે, કે એની કલ્પનાયે આ કલિયુગમાં કોઇને ન આવે. લાહોર ડી. એ. વી. કોલેજના પહેલાના પ્રો. પરમાનંદના પિતરાઇ ભાઈ બાળમુકુન્દ દિલ્હી કાવતરાં કેસમાં પકડાયા હતા. એ બાળકૃષ્ણના પેઢીઓના પૂર્વજ મોતીદાસે શીખોના અભ્યુદયકાળે કરવતથી વહેરાઇ પ્રાણ મૂક્યો હતો. આ બાળમુકુન્દજી પકડાયા તેને આગલે વરસેજ પરણ્યા હતા. તેમની સ્ત્રી રામરાખી-ઉમ્મર લાયક યુવતિ-રૂપરૂપનો અંબાર. પતિ પકડાતાં તેના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. બહુ સંયમપૂર્વક તે જીંદગી વીતાડવા લાગી. પતિને ફાંસીની સજા થયાનુ સાંભળી તે તેમને મળવા ગઈ. અકળામણના આવેશમાં તે કશી વાતોયે ન કરી શકી. ઘેર આવી અધમૂઇ અવસ્થામાં દિવસ ગાળવા લાગી. એક દિવસ પોતાના ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં તેને બહાર લોકોના રડવાનો ધીમો સાદ સંભળાયો. બહાર જોતાંજ તેને સમજાઇ ગયું, કે બસ, સ્વામી હવે આ લોક છોડી ગયા. નીરોગી સતીસાધ્વી, સ્વામીને ધ્યાને સમાધિ લગાવી બેઠી ને સ્વામીમય થઈ ગઇ—તેનો આત્મા સ્વામીના આત્માની શોધમાં ઉડી ગયો! ખોળીયું માત્ર પડી રહ્યું!

ક્યાં છે, કહો, દુનિયાભરમાં આવો રોમાંચ ખડા કરે તેવો આત્મિક પ્રેમ? કેવો એ સ્વામી, કેવી એ સ્ત્રી! પણ હાય, ભારત! એ તારાં નસીબમાં નહોતાં! એ તો સ્વર્ગનાં અધિષ્ઠાતા થવા ચાલ્યાં ગયાં!

(૮)

કાશી.

પંજાબથી નવઉત્સાહભેર હું કાશી ફર્યો એટલે તુરત થયું, કે જાણે અઘેર, અવ્યવસ્થામાંથી છૂટયો. કાશીની શી મઝા! એની પવિત્રતા મને ખૂબ ખેંચવા લાગી. એ કેમ બન્યું એ સમજાતું નથી. કાશીમાં બહુ રહ્યો પણ એવી લાગણી ફરી પાછી થઇ નથી. પણ આ વેળા તો કાશીનો પવન વાયો, કે તુરતજ જાણે દેહ શુદ્ધ થઈ જતો લાગ્યો—મનમાંની ગ્લાનિ દૂર ભાગતી ભાસી. કાવતરૂં ભાંગી પડ્યા બાદ રાસુદા જ્યારે કાશી આવ્યા. ત્યારે તેને પણ કંઇક આવી લાગણી થયેલી ખરી.

યતીનન્દા.

કાશીમાં પૂર્વ બંગાળાના એક આગેવાન જોડે વાતચીત થઇ. તે વેળા બીજા ઘણાક સાથીઓ પકડાઇને જેલ જઇ બેઠા હતા, તે બહુ સાલતુ હતું. શ્રીયુત યતીન્દ્રનાથ. મુખોપાધ્યાય કલકત્તાના આગેવાનોમાંજ ગણાય. વિપ્લવયુગમાં એમનો ફાળો નાનોસૂનો ન સમજવો. તમામ દેશોના ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરશે, કે જ્યારે રાષ્ટ્રની

સ્વતંત્રતા કાજેનાં મોટાં આંદોલન ઉભા થાય છે ત્યારે તે ઉભા કરનાર મૂળ વ્યક્તિઓનું ચારિત્ર્યબળ અખૂટ હોય છે. ને તેથીજ તેના પંથ કે મંડળનો પ્રભાવ ભારે પડી શકે છે, યતીન્દ્રબાબુ વિપ્લવપંથના આત્મા સમા હતા, ને એમના ચારિત્ર્યબળ વડે એમણે કેટલાયે જુદા જુદા સંપ્રદાયો પર સત્તા ઝમાવી હતી.

આવી બળવાની તૈયારીઓનું કામકાજ હમ્મેશા છાનીછૂપી રીતે થતુ હોવાથી એવા મહાપ્રભાવશાળી વીરોની છાયા હેઠળ જૂદાં જૂદાં કેટલાંયે મંડળો સ્થપાયાં હશે તે બધાંનો ઇતિહાસ મળી શકવો મુશ્કેલ છે. એ ઠીક કે નહિ, તેયે મને તો નથી હજી સમજાતું. એવાં વિવિધ મંડળોને ભેગાં કરીને મોટું એકત્ર વિરાટ દળ બનાવવા સારૂ બહુ બહુ પ્રયત્ન થયેલો, પણ કોઇ તેવા લાયક અને પૂરતી પ્રતિભાવાળા આગેવાનને અભાવે તે તો બન્યું નહિ—પોત પોતાની સ્વતંત્રતા ગુમાવવા કોઈ રાજી નહોતું. વળી આગેવાનોને પણ પોતાની સત્તા ટકાવી રાખવી હતી. કોઈ નૂતન આદર્શથી માણસ પ્રેરાઇ ઉઠે છે ત્યારે તે અદ્ભુત આપભોગ આપી દે છે, પણ છતાં નાની નાની બાબતોનાં અહંતા અને સ્વાર્થ તેને સતાવ્યા વિના નથી રહેતાં, એવો અનુભવ છે.

પણ યતીન્દ્રબાબુની આગેવાની હેઠળ બંગાળાના ઘણા ઘણા મંડળ ભેગાં મળવાનું થઈ શક્યું હતું. પોતે કંઇ એવા ભણેલા કે વિદ્વાન નહોતા, પરંતુ ઘણા ભણેલાઓને નમાવી શકતા. એમની સાહસિક વૃત્તિ, અને નિખાલસ ઉદારતા, સૌને એમના તરફ ખેંચતી. ને જ્યારે પંજાબ ને બંગાળ બન્નેના ચિત્રવિચિત્ર ભેજાંઓનો શંભુમેળો એકઠો થયો ત્યારે પણ પોતાનું વર્ચસ્વ એમણે ટકાવ્યું, એ જેવી તેવી

શક્તિની વાત નહોતી!

બે મંડળો.

સાચું પૂછો તો બંગાળામાં એ વેળા બેજ બળવા મંડળીઓ હતી. એકના પ્રમુખમાં આપણા યતીન્દ્રબાબુ. બીજાના બે ભાગ પાડી શકાય. એક બંગાળની બહાર કામ કરનારો અને બીજો તેના ભીતરમાંજ પાંખ પ્રસારનારો. તેમાં આગલા વર્ગની ઝુંસરી રાસબિહારીને માથે હતી. પાછલાના આગેવાન જેવું કોઇ નહોતું.

આવે વખતે આખા ઉત્તર હિન્દને એક સાંકળે ગૂથી લેવાના ઇરાદાથી યતીન્દ્રબાબુને કાશી બોલાવ્યા. પંજાબથી માંડી હૈદ્રાબાદના સીમાડાઓ સુધી દેશ બળવાને માટે પૂરતો તૈયાર થઇ ગયેલો હતો. ને પંજાબના સિપાઇઓની અધીરાઇતું તો પૂછશોજ માં. એમને કાબૂમાં રાખવા પડતા તેથી લાભ થયો કે નુકસાન તે તો ઇશ્વર જાણે, પણ અમે ન અટકાવ્યા હોત તો તેમણે કાચુંપાકું કામ ડકણાવી દીધું હોત—પરિણામ શું આવત, તે કોને ખબર? બધે એક સામટો ટંકાર કરવા સારૂ અમે તેમને દાબી રાખતા.

પુસ્તકનો વિષય.

યતીન્દ્રબાબુ કાશી આવ્યા વિષે સરકારને કાચીપાકી કંઇ ખબર હતી કે નહિ તે મને માલુમ નથી. એ વાત કેમ છેડવી પડી તે કહુ. હજુ સુધી આ લખ્યું તેમાં છૂપી તો મેં એકે વાત નથી બતાવી. જે વાતો કાવતરૂં ફૂટી જતાં ને અદાલતે ચર્ચાતાં બહાર આવેલી અને પૂરવાર થયેલી તેટલીજ માત્ર મેં જણાવી છે. જે વાતો પૂરવાર કરવાને સરકાર પાસે કંઇ સાધન નથી તેવી વાતો સરકારને માલુમ છે, છતાં તે મેં જવા દીધી છે. જે વાતો પ્રગટ કરવાથી

કોઇને કંઇ નુકસાન થવાનો સંભવ નથી, ને જે સરકારને પૂરેપૂરી માલમ હોવા છતાં, દેશવાસીઓને ઝાંખા ખ્યાલ રૂપે પણ અડધીઅધૂરીજ માહીત છે તેવી વાતો મેં મોટે ભાગે આપી છે.—મારી અદના શક્તિ મુજબ.

રાઉલાટ અહેવાલ

કાવતરાંઓના ખટલા ઘણીકવાર તો જેલમાંજ ચાલ્યા હતા, તેથી આમવર્ગને તે વિષે ઝાઝી વાકેફગારી થવા પામેલી **નહિ**. કેમકે ગમે તેવી જાહેર પૂરવાર થયેલી બીના પણ પોલિસની ઇચ્છા **ન** હોય, તો મકદૂર શી કે બહાર આવી શકે? લોકોની આંખે અથડાઇ શકે? મને એવી ખાસ ઇચ્છા થઇ છે કે **સરકાર જાણે છે તે** મારા દેશભાઇઓ પણ જાણે તો સારૂં. દેશના ઇતિહાસનું સાચું વિવરણ વાંચી પોતાની ખામી, ઉણપ, ને શકિત **સમજાશે—શ્રદ્ધા** અને ડહાપણુ બેય વધશે. બળવો વિરાટ પાયા **પર રચાયેલો**—તે કેમ, ક્યાં, કેવી રીતે યોજાયલો એ ભલે સૌ જાણે, **ને ચર્ચે. મારૂં આખું** લખાણ વાંચશે તેઓ સમજશે કે એ કંઇ થોડા જુવાનિયા, ઉધમાતીઆઓએ જુવાનીના ઉત્સાહની છોળ વડે કરેલી ખોટી ધાંધલ કે **ધમાધમ નહોતી**. તેમ રાઉલાટ કમિટીના **અહેવાલમાં આપ્યા મુજબની એ** અંધેરિયા પ્રવૃત્તિયે નહોતી. રાઉલાટ કમિટીમાં **એક અમૂક મુદ્દો** ધ્યાનમાં રાખીને બધું લખ્યુ છે. એ મુદ્દો **એ**, કે **એ** વાંચીને લોકોમાં આત્મશ્રદ્ધાનુ બળ સ્ફુરવું ન જોઇએ. વાતોને એવી રીતે રંગી છે કે બળવાખોરોની ઠેકડી **કરવાનુંજ વાંચનારને મન થાય. હિન્દીઓના હૃદયમાં જે વાંચી આશા ને શ્રદ્ધાનાં ફૂલ ખીલી ઉઠે એમ** લાગે તે વાતને દાબીજ દેવાનો એમાં **પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.**

કેટકેટલું દુઃખ ભોગવી, અપાર સંકટ વેઠી, કેવાં કેવાં પરાક્રમ કરી ને કેવાં રત્નો ભેગાં કરેલાં, ને એ રત્નો પણ કેવી કસોટીમાંથી પસાર થયેલા, એ કંઇ રાઉલાટ અહેવાલ વાંચ્યે ન સમજાય. દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે એ બધી આખી કથા કહેવાની તો મારી તત્પરતા નથી, પણ જેટલું બને તેટલું આપું છું.

સરકારને શિખામણ.

ઘણાકને એમ લાગે છે, કે આ રીતે આવી બધી વાતોને બહાર પાડવી એ ઠીક નથી. (જાણે બધું હજુ છાનુંછાનુંજ રહ્યું હોયને, તેમ!) એમ થવાથી સરકારને પોતાનો જુલમ વધારવાની તક મળે છે. આના જવાબમાં મારે કહેવાનું એટલુંજ કે જે બળવાની આગ એક વેળા કેવળ બંગાળામાંજ ધૂમાયા કરતી હતી, તેના તણખા આજ સોળ સત્તર વરસમાં એજ જુલમનીતિને પ્રતાપે ઠેઠ રાવળપિંડી ને પેશાવર પર્યંત જઇ વેરાયા છે. અને જેઓ સરકારની આ જુલમનીતિને દૂર કરવા ઇચ્છે છે, તેમને મારું કહેવું છે, કે ગયા દાયકાના એ બળવાના પ્રયાસોને હસી કાઢવામાં કે તેમની અગત્ય ઓછી લેખવામાં ફાયદો નથી. પરન્તુ તેને બદલે સરકારના મગજમાં એટલું ઠસાવવાની જરૂર છે, કે દેશની સાચી અભિલાષાઓને દાબી દેવાના પ્રયત્નો કરવાથી અથવા કાયદેસરની ચળવળોની ગતિ અટકાવવાથી આવી છૂપી ચળવળો અવશ્ય પેદા થશે, થશે ને થશેજ. ને એમ પણ ન ધારવું, કે ખુલ્લી કાયદેસરની ચળવળ કરતાં છૂપી ચળવળો કોઇ રીતે ઓછી જોરાવર કે સાધન સામગ્રી વાળી હશે. વિલાયતમાં ખુલ્લી ચળવળને પૂરતું સ્થાન છે, અને હરેક માણુસ તેમા છૂટથી ભાગ લઇ શકે છે. એજ કારણે

યૂરોપના ફ્રાન્સ રૂશિયા આદિ દેશો કરતાં તેમાં છૂપી ચળવળોનું પ્રમાણ ઘણું અલ્પ છે. **જુલમનીતિથી અસ્ત પામતી જતી પ્રજાને જેર કરી શકાય,** પરંતુ ઉન્નતિને પંથે ધપતી જાતિના આત્મસાક્ષાત્કારના યત્નોને દાબી શકાય નહિ. એ વાત દેશજનો તેમજ સરકાર બંનેએ પોતાના મગજમાં ઠસાવવાની છે.

યતીન બાબુની યોજના.

આજે યતીન્દ્રબાબુ હયાત નથી, એટલે તેમને વિષે લખતાં હવે સંકોચ થતો નથી. એ વેળા એક સામટું આખું ઉત્તર હિન્દ એકજ દિશામાં કામ કરી રહ્યું હતું તે ઘણાકને, ખૂદ કેટલાક બંગાળી બળવાખોરોનેયે ખબર ન્હોતુ.

યતીન્દ્રબાબુનો ખાસ આગ્રહ એવો હતો, કે બળવાની તારીખને પાછળ હઠાવવી; મોડું કરવું. તે દરમ્યાન પોતે બંગાળે જઇને બેએક મહિના કમ્મર કસી કામ કરે ને પૈસા પણ ભેગા કરે. તેમનો એવો ખાસ મત હતો, કે પૈસાના પૂરતા સ્હાયા વિના આ બાજી ખેલવી ઠીક નથી. પણ "પૂરતાપણા"નો તેમનો ખ્યાલ કંઇ અજબ ભારે હતો—તેટલા કદિ મળે નહિ, ને કામ થાય નહિ!—એટલે છેવટે તો એટલી બધી આશા ન રાખવાનું યતીન્દ્રબાબુએ પણ કબૂલેલું.

પંજાબી સિપાઇઓની અધીરાઇ.

પણ તેઓ પંજાબની સ્થિતિ બરાબર સમજી ન શક્યા. પંજાબી સિપાઇઓ હવે છેક અધીરા ને આકળા બન્યા હતા. તેમ બનવાનું કારણ એ હતું, કે તેમને પશ્ચિમના રણમેદાન પર રૈંસાવાને

ક્યારે ધકેલી દેવામાં આવશે તેની જરાયે ચોક્સ માહિતી નહોતી. હિન્દમાં ને હિન્દમાં તો લશ્કરી ટુકડીઓની એકથી બીજે ને બીજેથી ત્રીજે ઠેકાણે અદલીબદલી થયાંજ કરતી હતી. એટલે જો અણી ચૂકયા, ને કોઇક દક્ષિણને મથકે જઇ પડયા, તો બધી મહેનત છૂટી પડશે, એમ તેમને લાગતું હતુ.

આ રીતે પંજાબના લશ્કરી ગુસ્સાને દાબી રાખવાનું કામ મુશ્કેલ થઇ પડયુ હતું; વળી એ સિપાઇઓને બીજે કશે મોકલી દેવાય તો અમારૂં કામ કથળી જાય એ બ્હીક અમને પણ ભારે હતી. આ બધા કારણોને લીધે યતીન્દ્રબાબુના આગ્રહને માન આપી ન શકાયું. ખુદ મારે માટે પૂછો તો હું પણ આ સોનેરી તક જવા દેવાની તરફેણમાં નહોતો. એટલે એક બાજુ સિપાઇઓને શાન્ત રાખવા પ્રયત્ન કરતો, છતાં બીજી બાજુથી આખો બળવો સામટો જેમ બને તેમ સત્વર પ્રજ્વળી ઉઠે તેમ કરવાને માટે પણ તનતોડ મહેનત કરી રહ્યો હતો. ચીવટથી સમજાવ્યું, એટલે યતીન્દ્રબાબુ પણ મારા મતનાજ થયા.

પરદેશી મદદની સંતલસ.

મારો હમ્મેશનો એવો ખ્યાલ ખરો, કે અભણ આમવર્ગને ઉશ્કેરી તેને કૂદાવવો એ રમત જેવું કામ છે. જો કે તેમ કૂદાવવાથી કંઈ અમારૂં કારજ સરી જાય કે ગઢ સર થાય, એવી ભ્રમણા મને નહોતી. તે તરફ મેં લક્ષ પણ નહિ આપેલું. મને થતું કે દેશનો ભણેલો નવજુવાન વર્ગ જો બરાબર સંગઠિત થઇ જાય, ને પછી દેશી સિપાઇઓને વટલાવી લેવાય, તો બળવાનો ધડાકો પૂર જોશથી ફૂટી શકે. પણ સાથે સાથે કોઇ બીજી પરદેશી પ્રજા

સાથે સગલસ ન રાખી હોય, તો બધું કેવળ નકામું!

સરંજામની ગોઠવણ.

સૌથી મોટી ભૂલજ એ. ઘણી વાર માંહોમાંહેયે અમારે ચર્ચવું પડેલું કે આ ચળવળની સાથે સાથે જો મોટા પ્રમાણમાં લશ્કરી સરંજામે હથિયાર ઓજાર વિગેરે બહારથી ટાંકણાસર આવી લાગે એવો બન્દોબસ્ત થાય તો ઠીક; છતાં આગેવાનો બધાજ એ બાબત પ્રત્યે બેદરકાર દીસતા હતા. તેઓ કહેતા, કે હજુ એનો વખત આવ્યો નથી. પણ આગ લાગે ત્યારે તે કૂવો ખોદાતો હશે? જ્યારે એનો સમય આવ્યો, ત્યારે પછી તક મળે શાની, ને જોગ બેસે શાનો? આખો દેશ ટટાર ન થયેલો એ ખરૂ, છતાં બંગાળ ને પંજાબના જુવાનવર્ગનો જે આ ઝમાવ થયો હતો તે બહુ વ્યાપક ને મોટા પાયા પર હતો. તેમાં બંગાળની તૈયારી તો અપ્રતિમજ હતી, એમ કહેવું પડશે. ગમે એટલી માથાકૂટ વડે ન થાત, તેવી ઝમાવટ પરસ્પરના ઉત્સાહ અને સહકારને લીધે થઇ ગઇ હતી. એટલે ખરેખરી સંઘશક્તિ બંગાળમાંજ એકઠી થઈ હતી—પંજાબમાં તો મોટે ભાગે પરદેશથી પાછા ફરેલા શીખોતીજ એમાં સામેલગીરી હતી. દેશના આમવર્ગ સાથે તેમનો બહુ ઓછો પરિચય (આ નજરે) હતો ને આમવર્ગ પણ તેમના પ્રત્યે બેદરકાર હતો. બંગાળની પ્રજાને છેક તેવું સરટીફીકેટ ન આપી દેવાય.

કોઇ પણ મંડળના માણસો જેટલા ભાવનાશાળી ને ચારિત્ર્યશીલ તેટલું તે મંડળનું સામર્થ્ય વધારે. તે જોતાં બંગાળનો જોટો ક્યાંથીજ મળે? ને તેમાં એજ પ્રાંતના જુદા જુદા આદર્શોનાં દ્વંદ્વ આથડેલાં પણ તરેહવાર રીતોએ.

બંગાળ વિષે લખવા બેસીશ ત્યારે એ ચર્ચા આગળ ચલાવીશ. હાલ તો માત્ર બંગાળની બહારની ચળવળ વિષે લખવા બેઠો છું. બહારનું પ્રકરણ એક સાદું બળવા પ્રકરણ છે. બંગાળનું પ્રકરણ સારા ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ સાથે અનેક પ્રકારે સંકળાયલું છે, ને વિશાળ ચર્ચા માગે એવું છે.

બંગાળ—પંજાબની હરિફાઇ.

બંગાળીઓને બીજા પ્રાંતોની પેઠે લશ્કરી ટુકડીઓમાં સિપાઇગીરીની સગવડ મળતી હોત તો અત્યાર સુધીમાં શુંનું શું થઈ ગયું હોત. છતાં આ વેળા પંજાબમાં જે વેગથી કામ ચાલતું હતું તે જોતાં અમને બંગાળ પાછળ પડી જશે એમ ખૂબ લાગતું. પાછલા ઇતિહાસમાં બંગાળને માથે ચોંટેલી કાળી ટીલીઓ સાંભરતાંજ મને ભારે દુઃખ થતું ને ઘણીવાર ત્યાં દોડી જઇ કામ કરવાને મન ઉશ્કેરાતું. આથી યતીન્દ્રબાબુ બંગાળે પાછા ફર્યા ત્યારે મારી ઉત્સુકતા દાબતાં દાદાને પણ ભારે મુશ્કેલી પડી.

દાદાએ મને સમજાવતાં કહ્યું:—"હું પોતે પંજાબ જનાર છું. અને તારે બંગાળ-પંજાબ બેની વચ્ચેના મધ્ય પ્રદેશમાં રહી બન્ને પ્રાંતની જ્વાલા સચેત રાખવાની છે."

લાચારીથી મારે કાશીમાંજ મારૂં થાનક રાખવું પડ્યું.

ધાડોનો આરંભ.

બંગાળમાં હવે લૂટફાટ અને ધાડોનો આરંભ થયો. પુષ્કળ પૈસો હાથ લાગ્યો, રોડા કમ્પનીની ૫૦ પિસ્તોલ ને પચાસ હજાર કારતૂસોની ચોરી કરવામાં આવી. યતીન્દ્રબાબુ કમ્મર કસીને તેમજ

ખાઇપીને કામે મંડયા. તેને લીધે ત્યાં અદ્દભુત જોમની રેલ આવી ને ધમધોકાર કામ ચાલ્યુ. એમણે પોતાની શક્તિ બતાવી–તે વડે સૌ કોઇ આશ્ચર્ય પામ્યા.

બીજી બાજુ રાસબિહારી પંજાબ રવાના થયા. તેમને પકડવાને ૭૫૦૦ રૂપિયાનું ઇનામ જાહેર થયું હતું. તે છૂટા હોવા કારણે સરકાર પર મહેણાં ને ઠપકાનો વરસાદ વરસ્યો જતો હતો. સરકાર ખૂબ ભાંજઘડ ને ખટપટ પણ કરીજ રહી હતી.

સરખામણી.

એક બાજુ મહા દુર્દાન્ત વિકરાળ બ્રિટીશ સિંહની સારા દેશને વ્યવસ્થિત સાંકળો વડે જકડી રહેલી રાજશક્તિ–ને બીજી બાજુ અમારૂં ગરીબડું બળવા મંડળ!–એવું ગરીબ, કે (ધન્ય છે એ મહાવીરને,) રાસબિહારીએ પકડાઇ જઇને અમારા હાથમાં ૭૫૦૦ ની રકમ મૂકવાની પણ માંગણી કરેલી!–જેને ગમે એટલો પ્રેમ છતાં દેશના લોકો કદિ મદદ ન કરી શકતા, (ને આગેવાનોને તો ઓળખતાજ નહિ)–તેમનો સમસ્ત ભરોસો કેવળ પોતાની અમાપ દ્દઢતા ને આત્મશ્રદ્ધા પર હતો ! બધી દિશામાંથી તેમના પર મારો હતો.

છતાં માત્ર આત્મરક્ષા કરીનેજ તેઓ શાંત ન રહેલા; સરકારને પજવવાને અને હેરાન કરવાને તેમણે કંઈ કંઈ તરકીબો લડાવી. રાસબિહારીને સરકાર પકડી ન શકી એનું મુખ્ય કારણ અમારા મંડળની ચાલાકી અને પાકી વ્યવસ્થા. એવી વ્યવસ્થા ન હોત તો "જાસુસી ચક્કર"માં સપડાઇ જવાનુંજ રાસબિહારીને ભાગે આવત. પણ તેમનું નસીબ પણ સારૂં ને હોંશિયારી પણ ભારે. કેટકેટલી વાર

તેઓ કેવા જરાજરામાં પકડાતા છટકી નાઠેલા, તેની વાતો સાંભળીએ તો રૂંવેરૂંવા ખડા થઇ જાય–ઇશ્વરની કૃપાજ એ, બીજું શું?

માત્ર એમનીજ નહિ પણ બીજા કેટલાયે નવજુવાનોના છૂપા વાસની અને જાસુસોને હાથતાળી આપ્યાની કથાઓ લખાશે ત્યારે ભારતના ઇતિહાસમાં એક નવુંજ પાનું ખુલશે. દાદાની કેટલીક વાતો હું બીજા ખડમાં કહેવાનો છું.

ગાડીમાં ભય.

ડૉ. રાસબિહારી રાતની ગાડીમાં દિલ્હી થઇને પંજાબ રવાના થયા. એ વેળાથી અમે કોઇ ને કોઇ ઓફીસર તરીકે એમની સગાથે રહેતાજ. દિલ્હી સુધી કઇ બનવા પામ્યું નહિ. પણ ગાડીએ એ સ્ટેશન છોડયું કે તુરત એમને પોતાનાજ ડબ્બામાં પોતાની પિછાનનો એક દારોગો (ડીટેક્ટિવ ખાતાનો) બેઠેલો જણાયો. હવે એમના મનની સ્થિતિ કલ્પી લેજો. પણ ભાગ્યબળે ને પોતાની કાનઢાંકણી ટોપીની મદદથી દાદા છટકી જવા પામ્યા. બીજે સ્ટેશને બીજા ડબ્બામાં જઇ બેઠા. શાન્ત ચિત્તે સઘળું જાણીબુઝીને, દાદા આ ઉકળતા તવામાં આનંદે ઝંપલાવતા હતા!

અમૃતસર પહોંચ્યા.

લશ્કરી માહિતી.

આ બાજુ જોડીઆ પ્રાંતો, બિહાર તેમજ બંગાળની જુદી જુદી લશ્કરી છાવણીઓમાં અમારા લોકોનો પગરવ ચાલુ હતો. થોડા દિવસ રહીને કરતારસિંહ ને બીજો એક, પંજાબની ખબરો લઇને કાશી આવી લાગ્યા. તે વેળા સારા ઉત્તર હિન્દની તમામ લશ્કરી છાવણીઓની માહિતી અમારી પાસે આવી એકત્ર થઈ હતી.

અમે જાણતા હતા, કે ગોરૂં લશ્કર બહુ જૂજ હતું. જે હતું તેયે કાચા, નવશેખિયા દુધમલ બાળક જેવા જુવાનોનું. તેમને જોઇ હાથ અજમાવવાનો અવસર ક્યારે આવે એવી ચેળ પણ અમને ખૂબ થતી. બે ત્રણ મોટી છાવણીઓ અને કાબુલના સીમાડા શિવાયને એકે સ્થળે ૩૦૦ થી વધુ ગોરા નહોતા. ને એ મોટા થાનકોએ પણ બહુ તો હજાર પન્દરસોની ટુકડીઓ હતી.

નાની નાની છાવણીઓમાં જે હથિયાર ઓજારનો સરંજામ હતો તેના વડે કંઇ નહિ તો વરસેક સુધી તો સરકારને ખુશીથી હંફાવી શકાય એવું હતું. ને માલમસાલાની બધી પૂરેપૂરી વિગતો તો અમારી પાસે ખરીજ, પણ દેશી સિપાઇઓનું મગજ ખૂબ ચકડોળે ચઢેલું હતું. પ્રત્યેક પળે વિલાયત, લડાઇમાં જવાની ફરજ પડશે તે ચિંતા તેમના મગજને ઘેરી રહેતી. અમારા જુવાન બળવાખોરો તેમની પાસે જતા ત્યાં તેમની સરભરા કરી તેમની વાતો ખૂબ રસ લઈ લઇને તેઓ સાંભળતા. એકવાર એક યુવકની પાસે ખૂબ ઉંચા દરજ્જાના જમાદારો શિવાય સઘળાનું ટોળું વળેલું, ને તેની સાથે તડાકા મારતું હતું. છેવટે તેમણે કહ્યું, " અમે શરૂઆતમાં તો બહુ આગળ નહિ પડીએ. પણ દારૂગોળો બીજાના હાથમાં ન જાય એ વિષે સાવચેત રહીશું. ખરેખરૂં કામ ચાલશે એટલે યાહોમ ઝૂકાવીશું."

છાવણીમાં આવજા.

હું જાતે પણ કાશીની છાવણીમાં ઘણીકવાર પાછો ગયો હતો. દિલ્લાસિંહ શિવાયના બીજા બધા ત્યાં મજાના માણસ હતા ને દેશને ખાતર આગમાં કૂદી પડવા તૈયાર હતા. દિલ્લાસિંહ એકવાર કહે:—

"બાપુજી, દેશમાં સ્વરાજ થાય, તો મને એકાદી જાગીર મળશે ખરી કે નહિ ?"! અસ્તુ.

એકવાર હું ગનકોટન લઇને તેમની પાસે ગયો ને અમારી કરામતો દેખાડી. એનાથી કેવું ઝપ દઇને સઘળું બળી જાય ને રાખોડી શિવાય કશું રહે નહિ એ સમજાવ્યું. જોઇને બધા ચકિત થયા. એ રીતે જુદે જુદે પ્રકારે દિલ્લાસિંહ અને તેના લાગતાવળગતાઓને અમારા સંપ્રદાયમાં વટલાવવાનો હું યત્ન કરતો.

પાછળથી પણ એ ટુકડીના કેટલાઓ સાથે મારે મુલાકાત થઈ છે. તેઓ મળે કે તરત માથું નમાવે ને પ્રેમથી વાતો કરે. એક ડોસો તો એક વેળા કહે, "બાપુજી, મારી સાથેવાળા બધાઓ મરણ પામ્યા. હુંજ એકલો બચ્યો છું. મોતને કાંઠે આવ્યો; પણ તેનો મને ડર નથી. તમે મારા ગુરૂ છો, કેમકે સંસારમાંથી વાળી તમેજ મારૂં મન ઇશ્વરમાં લગાડયું છે."

ઘણી ટુકડીઓ અમારી સાથે થોડું હળ્યા ભળ્યા બાદ બદલી થવાથી બીજે જતી—અને એમ અમારા તણખા દૂર ને દૂર વિખેરાઈ પડતા.

આમ વર્ગ.

ઉપરાંત હવે ગામના સામાન્ય પ્રજાવર્ગમાંએ મેં પગ પેંસારો કરવા માંડયો હતો. જેડીયા પ્રાંતોના ઘણા ગામડાઓમાં માત્ર રજપૂતોનો વાસો છે. તેમનામાંથી સરકાર પણ લશ્કરમાં ભરતી કરે છે. પણ આ આમવર્ગ ને બંગાળના આમવર્ગમાં ભારે તફાવત છે. એક તો તેઓ શરીરે બળવાન છે, બીજું ભૂતકાળનું ગૌરવ હજુ પણ તેઓ સગર્વ સંભારે છે. અભણ ખરા, પણ રાજદ્વારી સં-

સ્કારો એમના ઉંડા. બંગાળ કરતાં ધર્મ પર પ્રીતિ ને શ્રદ્ધા ઘણી વધારે. જો હોંશિયાર આગેવાન મળે તો એ લોકો અસંભવિતને પણ સંભવિત કરી બતાવે.

એમનામાં પણ મારી આવજા શરૂ થઈ હતી ને તેમના તરફથી જે પડઘો પડતો હતો તેયે આશા ભર્યો હતો.

પંજાબમાં દાદા, સિપાઇઓની સાથે વાતચીતમુલાકાતનો પ્રસંગ પાડતા હતા. તેઓ જ્યાં રહેતા ત્યાં તો કોઇને મળતાજ નહિ. પણ મુલાકાતીઓ માટે એક ખાસ ઘર રાખેલું હતું. લાહોરના બે સિપાઇઓની વાત ખાસ યાદ રાખવા જેવી છે તે જણાવી દઉં.

યાદગાર કિસ્સો.

એકનું નામ લછમનસિંગ. બીજો મુસલમાન હતો, તેનું નામ ભૂલી ગયો છું. બંને જમાદાર હતા. સિપાઇઓ પર લછમનનો ખૂબ દોર હતો. એની ટુકડીના એક સિપાઇ સાથે આંદામાનમાં મારો ભેટો થયો હતો. તે કહે કે, લછમનસિંહજી ઘણા વખતથી ટુકડીમાં પોતાનુંજ એક મંડળ ઉભું કરી રહ્યા હતા. બધા અવારનવાર એક ઠેકાણે ભેગા મળે અને શીખ ધર્મગ્રંથો વાંચે તથા જુદી જુદી ચર્ચાઓ કરે. ગોરા અમલદારોએ વાત જાણી ત્યારે તેમણે તે બંધ કરવા હુકમ કર્યો. વળી બંધ થાય, વળી ચાલે, એમ અવારનવાર લાગલાગટ કેટલાંએ વરસો સુધી ચાલ્યું. ટુકડીમાં ચારિત્ર્યશાળી અને ધર્મિષ્ઠ મર્દ તરીકે લછમનનું માન બહુ સારૂ હતું. લછમનને ફાંસીનો હુકમ થયો ત્યારે પેલા બીજા મુસલમાનને જીવતદાનની લાલચ આપી કેટલીક છુપી વાતો ફોડી દેવાને ખુબ સમજાવવામાં આવ્યો.

" એ કાફરની સાથે તું ફાંસી જશે ? "

એ મુસ્લીમ ભાઇએ જે જવાબ દીધો તે આજના સૌ હિન્દુ મુસલમાને વિચારવા જેવો છે, અંતરમાં ઠસાવવા જેવો છે. " યા અલ્લાહ ! કાફર !!! જો લછમનસિંહ સાથે મને ફાંસી ચઢાવે તો તો જન્નત મારે માટે ખુલ્લુંજ છે !" બન્ને હસતે વદને ફાંસી ચઢયા.

ગોઠવણ.

જેમ જેમ બળવાનો દિવસ પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ અમારા મનમાં ઉલ્કાપાત થવા માંડયો, " શું થશે ? આટલું પ્રચંડ કામ પાર પડશે ?"

ખરે, અમે કશું કરવામાં બાકી રાખ્યું નહોતું. અમારી શક્તિને પૈએ પૈ ખરચી નાંખી હતી. છતાં આવી કંપારી છૂટતી. દાદાને પણ પંજાબ જતાં પહેલાં કેટલીવાર એવા ઉદ્ગાર કાઢતા સાંભળ્યા હતા, તો બીજાનું શું ગજું !

અમારી ગોઠવણ એવી હતી કે એકે દિવસે આખા ઉત્તર હિન્દમાં ઓચિંતા જ્યાં જ્યાં છાવણીઓ હતી ત્યાંના ગોરા સિપાઇઓ પર તૂટી પડવું ને જેઓ કબજે થાય તેને કેદ કરવા. કામ રાત્રે શરૂ કરવું ને તુરતજ તાર તોડી, ગોરા અમલદારો વિ. ને કબજે કરી, ખજાનો લૂટી, જેલનાં પખીને ઉરાડી મેલવા અને પછી શહેરની રખેવાળી એક જણને સોંપી બધાએ એકઠા થઈ પંજાબમાં જવું. અમે એવા ખોટા ફુલણજી નહોતા, કે સામી લડાઇએ ઇંગ્રેજ સાથે જીતવાની અમે આશા રાખીએ. પણ એટલી શ્રદ્ધા કંઇક હતીજ, કે અમારૂં કામ શરૂ થતાંજ આખા દેશમાં એ ચેપ ફેલાશે અને એવી તો અંધાધુંધી ચાલુ થશે કે જો વરસેક અમે સરકારને હંફાવી

શક્તીએ તો પરદેશી રાષ્ટ્રો અને ઇંગ્રેજ સરકારના શત્રુઓની મદદથી દેશ જરૂર સ્વતંત્ર બની જવા પામે. આમ બનવું અશક્ય નહોતું લાગતું.

તારીખ ઠરી.

એક દિવસ પંજાબથી કોઇ એક ખબર લાવ્યુ કે ૨૧ મી ફ્બ્રુ. ની તારીખ શરૂઆત માટે ઠરી છે.

તે દિવસે વાર રવિ હતો. રાત્રે કામ શરૂ કરવાનું હતું. ખબર સાંભળતાં આખા શરીરમાં જાણે વિજળીના ધક્કાથી થાય એવો ઝણઝણાટ શરૂ થયો. નહોતો એ આનંદ, નહોતી એ બ્હીક !--એના સંમિશ્રણ રૂપી એ ભાવનું મારાથી વર્ણન નહિ થઇ શકે.

માત્ર એક અઠવાડિયાની ઢીલ હતી. તમામ મથકોએ ખબર આપાઈ ગઇ હતી.

બધી તૈયારીઓ ધમધોકાર ચાલી રહી હતી. એ ગાળામાં અમારામાંના ઘણાકને તો જરૂર ખુબ બ્હીક અને શંકા પીડતાં હતાં; હું યે અચૂક શ્રદ્ધા તો નહોતો રાખી શકતો કે ખરેખર બળવો હાર પડશેજ.

બ્હીક.

સેંકડો વરસની દીન હીન ગુલામી દશાને પ્રભાવે આત્મશ્રદ્ધા તો એવી ઉડી ગઇ હતી કે સ્વતંત્રતા શી ચીજ છે એની કલ્પના કરી શકાતી, તેને માટે તનતોડ પ્રયત્નો કરાતા, છતાં ઇચ્છાના અટલ દુર્ગને તોડીને પણ મનમાં બ્હીક પેસી જતી કે વખતે બળવો શરૂજ નહિ થાય ! સારી જીન્દગીનો દુઃખિયારો, એકાએક

સુપનો સૂરજ ઉગે છતાં જેમ માની શકતો નથી–બધેથી તજાયલો, બધાથી હીણાયલો ને પ્રેમના આશ્વાસનને અભાવે બળીજળી રહેલાને કોઇ અચાનક વ્હાલસોયું સ્વજન મળી આવે ને તેની આંખો કહ્યું ન કરે—માનવાની ના પાડે, તેમ—બરાબર તેજ પ્રમાણે હિન્દનો ભાગ્યોદય અમારાં હૈયાં બરાબર કલ્પી નહોતાં શકતાં.

તૈયારી.

કામ તો ધમધોકાર ચાલ્યું. બંગાળાના નવજુવાનો માટે અડધી પાટલૂનો શિવાઈ ગઈ. પંજાબમાં જંગી રાષ્ટ્રીય વાવટો પણ તૈયાર થયો. એ વાવટામાં શીખોએ પોતાનું ખાસ નિશાન મૂકવાનો આગ્રહ કર્યાથી હિન્દુ, મુસ્લીમ, શીખ અને બીજી બધી જાતો માટે મળી ચાર રંગનો તૈયાર કર્યો. સ્થળે સ્થળે ક્યાં ક્યાં કેટલી મોટરો, લોરીઓ વગેરે હતી તેની યાદીઓ તૈયાર થઇ.

આખાય ઉત્તરના બળવાખોરો પંજાબ સામે મીટ માંડી દહાડા ગણવા લાગ્યા. ક્યારે સંકેતની સિસોટી વાગે ને કૂચકદમ શરૂ થાય–ચિતામાં બળતું લગાડાય. શ્રી શ્રી પ્રભુ જગબન્ધુ બોલેલા, કે બાર વરસ તપ કરીને ગુફાથી હું પાછો ફરીશ ત્યારે હિન્દની સ્વતંત્રતાનો યુગ આરંભાશે, એમ નક્કી સાંભળ્યું હતું. તેઓ પણ ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરીમાં બહાર આવ્યા. તેમને અમારી તૈયારીઓ વિષે ગંધ પણ નહોતી, એ ખરૂં; તેઓ બહાર આવી હજુ કંઇક વાર છે. એવો ઇશારો કરી ફરી પાછા તપ કરવા ભાગ્યા.

ધૂળધાણી.

ઇશ્વર શું ધારે છે કે ઇચ્છે છે તે કંઇ કળાતું નથી. હજાર

વરસ થયાં હિન્દની બધી મર્દાનગી જાણે ધૂળ મળી છે.-**પંજાબનું પ્રચંડ કાવતરૂં**-આવું મોટુંએ નિષ્ફળ નીવડયું! કળી પ્રફુલ્લિત થઇને ખીલી ફૂલ થાય તે પહેલાંજ તે ચૂંટાઇ ગઇ ને તેનું બલિદાન લેવાયું-દેવાયું. એ કહાણી હવે સાંભળો.

પંજાબના છૂપી પોલીસ ખાતાના એક મુસ્લીમ ડેપ્યુટી સુપ. એ કૃપાલસિંહ નામના એક શીખને પોતાના જાસૂસરૂપે બળવા મંડળીમાં દાખલ કરી દીધો. કૃપાલનો દૂરનો કોઈ એક સગો (ભાઇ જેવો) લશ્કરમાં હતો, તે બળવામાં જોડાયેલો. ઘણું કરી તેનીજ મદદથી એ "ઢેડો" અમારામાં ઘૂસી જવા પામ્યો. થોડાજ દિવસમાં એની શકભરી ચાલચલગત પર ઘણાને વહેમ ગયો. ને પછી એના પર આંખ રાખવાનું ઠર્યા બાદ એજ દિવસમાં માલમ પડયું કે એ રોજ નિયમિત રીતે પોલીસના વડાને ત્યાં જાય છે. હવે આ બાજુ બળવાને માત્ર થોડા દિવસનીજ ઢીલ રહેલી છે. એ અવસ્થામાં જો એનું ખૂન કરીએ તો એકદમ એવું મોટું ધાંધલ ઉભું થાય, કે અમારૂં બધું કર્યું કરાવ્યું ધૂળ મળે. એટલે એ વાત છોડી દેવી પડી. પૂર્વ બંગાળમાં હોત, તો તો એનો ઘડોલાડવો થઇજ જાત.

તારીખ બદલી.

એ તો ઠીક. પણ ધીમે ધીમે જાણવામાં આવ્યું કે પોલિસખાતાને ચોકસ ઠરાવેલી તારીખ પણ માલમ પડી છે.-કૃપાલસિંહ દ્વારા. એટલે એમ ઠર્યું કે કૃપાલને હવે ઘરની બહાર નીકળવાજ દેવો નહિ અને બળવાની તારીખ ફેરવી ૨૧ ને બદલે ૧૯ મી કરવામાં આવી.

પણ હાય નસીબ ! આ નવી તારીખની ખબર જે માણસ છાવણીમાં પહોંચાડવા ગયો તે જ્યારે ખબર આપી દાદા પાસે આવી લાગ્યો ત્યારે કૃપાલ ત્યાં બેઠો હતો. પેલાને કૃપાલ વિષે ખબર નહિ; એટલે તે બિચારો નિર્દોષ ભાવે બોલી ગયોઃ " તા. ૨૧ ને બદલે ૧૯ ઠરાવ્યા બાબત ચોકસ ખબર આપી આવ્યો છું. " ! ! !

તે દિવસે ૧૯ મી ફેબ્રુ. હતી. બપોરે પેટપૂજા કરવાને બધા ઠામ ઠામ વિખરાઇ ગયા હતા. ત્યારે કૃપાલ પણ ઉઠી બહાર જવા ઉભો થયો. જે તેની પાસે બેઠો હતો તેણે ચર દઇને તેનો હાથ પકડયો ને બીજી ખેંચતાણ ન કરતાં તેની સાથે ને સાથે રહ્યો. કૃપાલ ઘર બહાર નીકળ્યો કે તુરતજ જાસુસ ખાતાનો એક ચર સાઇકલ પર ત્યાં આવી લાગ્યો. કૃપાલે તેને તારીખ બદલાયાની વાત કહી દીધી.

ધરપકડ.

બસ ખલાસ ! ફૂટયું નસીબ તારૂં, ભારત !

બે ચાર કલાકમાંજ ધરપકડો શરૂ થઈ. જે ઘરમાં કૃપાલ હતો ત્યાંથી ૭-૮ પકડાયા, તેમાં આગેવાનો ગુદ્ધાં હતા. દાદાનું રહેઠાણ તો એક બે ખાસ મળતિયા શિવાય કોઈની જાણમાં નહતું, કારણ તેઓ સઘળાની મુલાકાત બીજેજ લેતા.

આ બાજુ દારૂગોળાની લગામ દેશી સિપાઇઓના હાથમાંથી ફટ દઇને ગોરા લશ્કરીઓને સોંપી દેવામાં આવી. બધા ગોરા વોલંટિયરોને લડાઇને માટે તૈયાર રહેવા સૂચવાયું. છાવણી ચોકસ ગોઠવાઇ. લડાઇના વ્યૂહશાસ્ત્રમાં જેને પિકેટ કહે છે, (સાવચેત-સાવધાન રહેવા વિષે) તેનો ડંકો વાગી ગયો. ઇગ્રેજ સિપાઇઓ

રાઇટ લેફ્ટ રાઇટ લેફ્ટ કરતા સારા શહેરમાં ધામધૂમથી ઘૂમવા લાગ્યા. લાહોર, દિલ્હી, ફિરોઝપૂર–બધેજ એ પ્રમાણે સમજવું.

સાધારણ જનસમૂહમાં ઘણાને એમ લાગ્યું કે આ બધું યૂરોપમાં-ચાલતી મહા લડાઇને અંગેજ હશે. પણ દેશી સિપાઇઓ જેઓ અમારી સાથે ખરડાયેલા હતા તેઓ સમજી ગયા, કે સત્યાનાશ!

વળી બળવાની તારીખ આગળ આણવાથી ગામના બધા લોક બધે ભેળા થવાનું બન્યું નહિ. માત્ર કરતારસિંહ ૭૦–૮૦ માણસને લઇને ફિરોઝપુરની છાવણીમાં ઠર્યા મુજબ જઇ રજુ થયો. તો ત્યાં ઉપર મુજબની સ્થિતિ હતી. લાહોરમાંયે એમજ હતું, તેની એ બાપડાને શી ખબર?

કરતાર.

બરાખમાં આટલી સ્થિતિ ફેરવાયેલી છતાં પણ કરતાર દેશી સૈન્યના જમાદારને જઇ મળ્યો.

તે કહેઃ—“ ભાઇ, હમણાં કંઈ નહિ બને; થોડા દિવસ વાટ જોશો તો કઇ વળે. હમણાં તો વગર મોતે માર્યા જઇશું.”

કરતારસિંહ સમજી ગયો કે ખલાસ. એની ચતુર બુદ્ધિએ તુરત કળી લીધું–એ ચાર દિવસ પછી શું બનવાને નિર્માણ થયું છે તે. છતાં તેણે ઘણી માથાફોડ કરી. “ ભાઇ, જો આજે કંઇ નહિ બને, તો ભવિષ્યમાં તો કશુંજ નથી થવાનું !! ”

જવાબમાં ડોકું ધૂણાવી તેણે પેલા ગોરા પિકેટો પ્રત્યે આંગળી કરી. “હમણાં જો કંઇ કરવા જશો, તો ફાંકાં ફોગટ છે. જાણી બુઝીને કોઈ અજગરના ડાચામાં પગ નહિ ઘાલે!”

પણુ હાય!

એ દિવસે આવા વિશ્વાસઘાતના જખમને અવગણીને પણ એ બળવો હારોહાર ઝામત—જો હિન્દીઓ પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં લશ્કરી સરંજામ હોત તો; અથવા પહેલેથીજ ભણેલા અને હોંશિયાર લોકો બળવાની દીક્ષા લીધા બાદ ઇંગ્રેજના લશ્કરમાં સિપાઇઓ તરીકે જઈ ઘૂસ્યા હોત, તો પણ.

હાહાકાર.

પણ, લાચાર !

હતાશ દિલે કરતાર પાછો ફર્યો. લાહોર ગયો. ઠામ ઠામ ધરપકડો ચાલી રહેલી હતી. જેઓ પકડાય છે તેમાંના કેટલાક નબળાઇ અને સ્વાર્થવૃત્તિથી બીજા પાંચને પકડાવે છે. ને કેટલેક ઠેકાણે તો આખાં ગામનાં ગામ ઇંગ્રેજ સૈનિકો ઘેરી લે છે ને જે આવ્યા તેને ધૃમ પકડે છે. દેશી સિપાઇઓમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો છે. રાવલપિંડીની એક પલટણને વિખેરી નંખાઇ. લાહોરમાં જડતી, જપ્તી અને પોલિસ તપાસોની ધમાચકડી મચી રહી. શીખ નજરે પડયો ને રહેજ વહેમ પડયો, કે ફટ દઇને પકડયો, ને ધોંચ્યો થાણામાં ! કોક કોક ઠામે ગોળીબાર પણ ચાલે છે !

બહુ જૂજ સમયમાં આમ સંજોગો બદલાઇ ગયા, મંડળમાં પણ એક બીજાનો વિશ્વાસ કરવો કપરો થઈ પડયો. કરતારસિંહ બહુ ચપળ હતો. લાહોર જઈ તે રાસબિહારીને રહેઠાણ પહોંચ્યો. તે સ્થાન સૌથી અજાણ્યું ને ઘણુંજ સુરક્ષિત હતું.

રાસબિહારી પાસે.

દાદા નિરાશ હૃદયે નિર્જીવ પ્રાણી પેઠે ઢીલા થઇને એક ખાટલા

પર પડયા હતા. કરતાર જઇ શાન્તભાવે પાસેના બીજા એક ખાટ પર એવીજ રીતે જઇ ઢળી પડયો.

બન્ને મુગા બેઠા. બન્નેનાં અંતર જળી જતાં હતાં. સારે શરીરે જાણે કોઈ તલ્વારના જખમ ન કરી રહ્યું હોય, તેમાં મીઠું ન ભરી રહ્યું હોય એવી વેદના થતી હતી. આવા ભારે ઘા ખમવા તે ઝાઝાનાં નસીબમાં નથી લખેલું હોતું !

હાય ! તેમની સર્વ આશાઓ વેરણ-ખેરણ થઇ ગઈ હતી, તેમની વિરાટ મહાયોજના પળવારમાં ખેદાનમેદાન થઈ ગઇ હતી !

આવા શિક્ષિત ને પ્રગતિમાન માણસ પર આટલી અસર થાય, તો પછી અભણ સિપાઇઓનું તો પૂછવુંજ શું ? તેમને લાગ્યું કે મહાયુદ્ધના આવા સરસ ટાકણે પણ આવો બળવો આ લોકો ન નિભાવી શકયા ! તક ગઈ, ગઈજ !

પુનઃશ્ચ હરિ ૐ.

ને છતાં—આવો વાર સહ્યા બાદ પણ ફરી કમ્મર કસી તેઓ કામે વળગ્યા. તેમનું હૃદયબળ, તેમની આશા, અખૂટ હતાં. અંધકારથી છવાયેલા જીવનપથ પર ફરી તેમણે યાત્રા શરૂ કરી. માનસિક આઘાત જબરો હતો છતાં તેમના ઉત્સાહને તે કેવળ કચડી ન શકયો.

ખરેજ ! એટલું હૃદયબળ કોઇકનુંજ હોં !

વીરજ વીરની કદર કરી શકે છે. એ બળવા સંપ્રદાય તરફ ઈંગ્રેજો જે નજરે નિહાળે છે તે નજરે હિન્દીઓ કયારે જોઇ શકશે? સદાસર્વદા તેના તરફ હિન્દીઓ તો બેદરકારજ રહ્યા છે. એમની એ બેદરકારી ઉત્સાહભર્યા અમારા નવજુવાનોની કમ્મર ખચકાવી નાંખતી, તેમના ટાંટીયાનું જોર ચૂંથી નાંખતી ! જેઓની પાસેથી તો

સહાનુભૂતિની આશા, તેજ કેવળ તિરસ્કાર કરે, એટલે પછી ગમે એવું સબળું હૃદય પણ નિરાશાની રેલમાં ડૂબી જાય છે.

ને અમારો પ્રાણ તો કંઇ કંઇ સ્વપ્નાં નીરખી રહ્યો હતો. તેને કોઇની પરવા નહોતી. કોઇના પર શ્રદ્ધા નહોતી.

આ ચળવળ ભલે નિષ્ફળ નીવડી—પણ પરિણામ પરથી ચળવળોનાં માપ નથી અંકાતાં—નથી આંકવાનાં! એની પાછળ કેવા મોટા આદર્શો રહેલા હતા, અને એ આદર્શોને સિદ્ધ કરવાને કેવા કેવા વિરલ ત્યાગ ભોગ અપાયા હતા એ સૌ કોઇએ લક્ષમાં રાખવું ઘટે.

એકેક પ્રત જરૂર વસાવો.

ગાંધીજીનો જેલનો અનુભવ
૦—૫—૦

રાષ્ટ્રીય ગરબાવળી
૦—૪—૦

પાંડવ ગુપ્ત નિવાસ
૦—૧૨—૦

ટોલ્સ્ટોયની ૩ વાતો
૦—૪—૦

બાળ વિહાર
૦—૧૨—૦

સ્વરાજ કીર્તન
૦—૨—૦

નીતિધર્મ
૦-૮-૦

મૂરખરાજ
૦-૮-૦

ગાંડીવ સા. મંદિર.

હાય આસામ!!!

અથવા

એક ચહામજુરનું કરૂણ જીવનનાટક.

દૂર દૂર
આસામમાં, ચ્હાના બગીચાઓની
પત્થરી દિવાલોની પાછળ
કેવા કેવા જુલમો!

ભયંકર અત્યાચારો થાય છે,
શી શી યાતનાઓ
નાં
કરૂણા રસિક નાટક ભજવાય છે
તેનો
આબેહુબ ચીતાર.

કિમ્મત રૂ. ૧-૦-૦.